

DOREEN MASSEY
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΗΣ
ΧΕΡΙ ΚΟΤΗΤΑΣ
DOREEN MASSEY
PHILOSOPHY AND
POLITICS OF
SPATIALITY

DOREEN MASSEY

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΧΩΡΙΚΟΤΗΤΑΣ

DOREEN MASSEY

PHILOSOPHY AND POLITICS OF SPATIALITY

Η φιλοσοφία της χωρικής πολιτικής είναι η μελέτη των σχέσεων μεταξύ του χώρου και της κοινωνίας. Η χωρική πολιτική είναι η μελέτη των σχέσεων μεταξύ του χώρου και της κοινωνίας. Η χωρική πολιτική είναι η μελέτη των σχέσεων μεταξύ του χώρου και της κοινωνίας.

Η χωρική πολιτική είναι η μελέτη των σχέσεων μεταξύ του χώρου και της κοινωνίας. Η χωρική πολιτική είναι η μελέτη των σχέσεων μεταξύ του χώρου και της κοινωνίας. Η χωρική πολιτική είναι η μελέτη των σχέσεων μεταξύ του χώρου και της κοινωνίας.

Η χωρική πολιτική είναι η μελέτη των σχέσεων μεταξύ του χώρου και της κοινωνίας. Η χωρική πολιτική είναι η μελέτη των σχέσεων μεταξύ του χώρου και της κοινωνίας. Η χωρική πολιτική είναι η μελέτη των σχέσεων μεταξύ του χώρου και της κοινωνίας.

Η χωρική πολιτική είναι η μελέτη των σχέσεων μεταξύ του χώρου και της κοινωνίας. Η χωρική πολιτική είναι η μελέτη των σχέσεων μεταξύ του χώρου και της κοινωνίας. Η χωρική πολιτική είναι η μελέτη των σχέσεων μεταξύ του χώρου και της κοινωνίας.

ΤΜΗΜΑ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ
Ε.Μ.Π.

Παρουσίαση
Ε.Μ.Π.

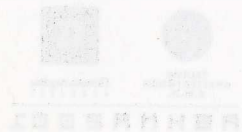
ΑΘΗΝΑ 2001

ΤΟ ΤΜΗΜΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου θέλοντας να τροφοδοτεί συνεχώς την εκπαίδευση που παρέχει με τις νέες θέσεις και απόψεις γύρω από την αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη, οργανώνει κάθε χρόνο κύκλο διαλέξεων διακεκριμένων ξένων και ελλήνων αρχιτεκτόνων οι οποίοι παρουσιάζουν το πρόσφατο έργο τους στους φοιτητές και στο ευρύτερο κοινό.

Οι διαλέξεις του ακαδημαϊκού έτους 1999-2000 παρουσιάζονται σε μια σειρά πέντε μικρών δίγλωσσων αυτοτελών εκδόσεων, οι οποίες προσπαθούν να καταγράψουν το περιεχόμενο, το ύφος και τον προσωπικό λόγο του κάθε ομιλητή.

Σ' αυτό το τεύχος, έχω την τιμή να παρουσιάσω την ομιλία της καθηγήτριας Γεωγραφίας Doreen Massey που πραγματοποιήθηκε στις 29-3-2000 με θέμα " Φιλοσοφία και Πολιτικές της Χωρικότητας".

***Ο Πρόεδρος του Τμήματος Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ
Καθηγητής Ι. Πολύζος***

THE SCHOOL OF ARCHITECTURE NTUA aims to enrich its academic curriculum with the current debate on architectural theory and practice. Therefore every year distinguished architects from Greece and abroad are being invited to present their recent work to both the students of architecture and to a wider audience.

The lectures given during the academic year 1999-2000 are presented into a series of five bilingual publications aiming to hold the ideas and something of the personal aura of each speaker.

Therein I am glad to present you the lecture by Doreen Massey, professor of Geography, which took place on 29-3-2000, with the subject "Philosophy and Politics of Spatiality".

The President of the School of Architecture NTUA
Professor Y. Polyzos

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΚΔΗΛΩΣΕΩΝ
Τ.Μ. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΕΜΠ 1999-2000:
Α. Κούρκουλας
Ν. Μάρδα
Π. Τournikiotis

ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ:
Γ. Σιμεοφορίδης

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ:
Β. Τροβά

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Α. Πατσού
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ: Ν. Βαΐου

ΚΑΛΩΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ:
Μ. Παπαρούνης
& Σ. Στριτσιδής
(Εκδόσεις Futura)

ΣΧΕΔΙΑΣΗ ΕΞΟΦΥΛΛΟΥ:
Σ. Στριτσιδής

Κυκλοφόρησε τον Απρίλιο του
2001 από τις εκδόσεις:
Α. Παπασωτηρίου & Σια Ο.Ε.
Στουρνάρη 23 - 106 82 Αθήνα
Τηλ.: 3809821
Fax: 3848254
www.papasotiriou.gr

Η έκδοση χρηματοδο-
τήθηκε εν μέρει
από το ΕΠΕΑΕΚ
του Β' ΚΠΣ

Η ομιλία στηρίχθηκε σε κείμενο,
το οποίο περιλαμβάνεται στον
τόμο: D. Massey (1999) *Power
geometries and the Politics of
Space-Time*, HEIDELBERG: DEPARTMENT
OF GEOGRAPHY, UNIVERSITY OF
HEIDELBERG. Το κείμενο αυτό
μεταφράζουμε εδώ, με
την άδεια των επιμελητών
της σειράς (Hettner
Lecture Series).

© COPYRIGHT 2001:
Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ –
Εκδόσεις Παπασωτηρίου

SCHOOL OF ARCHITECTURE NTUA SCIENTIFIC
COMMITTEE FOR THE 1999-2000 EVENTS:
A. Kourkoulas
N. Marda
P. Tournikiotis

CONSULTANT OF THE COMMITTEE:
G. Simeoforidis

EDITOR OF THE SERIES:
V. Trova

TRANSLATION: A. Patsou
TRANSLATION EDITED BY: D. Vaiou

DESIGNED BY:
M. Paparounis
& S. Stritsidis
(Futura Publications)

COVER DESIGN:
S. Stritsidis

Published in April 2001 by:
A. Papasotiriou Co Publications
23 Stournari str.,
106 82 Athens, Greece
Tel: ++ 01 3809821
Fax: ++ 01 3848254
www.papasotiriou.gr

The publication has been partly
financed by the Operational
Programme of Education & Initial
Vocational Training of CSF II

The lecture was based on a
text included in the volume:
D. Massey (1999) *Power geometries
and the Politics of Space-Time*,
HEIDELBERG: DEPARTMENT OF GEOGRAPHY,
UNIVERSITY OF HEIDELBERG.
The text has been translated
for this publication with
the permission of the
editors of the series
(Hettner Lecture Series).

© COPYRIGHT 2001:
School of Architecture NTUA –
Papasotiriou Publications

ISBN 960-75-10-79-8

Γεωγράφος, καθηγήτρια οικονομικής Γεωγραφίας και Πρόεδρος επί σειρά ετών του Τμήματος Γεωγραφίας στο Open University. Επιμελήτρια της σειράς διδακτικών βιβλίων του Open University με γενικό τίτλο "The shape of the World". Συνεκδότρια από το 1997 του περιοδικού πολιτικού προβληματισμού και κουλτούρας "Soundings." Από τις πιο διακεκριμένες ερευνήτριες και συγγραφείς για θέματα χώρου, τόπου και άνοσης ανάπτυξης στην αγγλοσαξωνική βιβλιογραφία. Κυριότερα θεωρητικά της έργα είναι "Capital and Land" (με την A. Catalano), London, E. Arnold, 1978, "The Anatomy of Job Loss" (με τον R. Meegan), London, Methuen, 1982, "Geography Matters", (με τον J. Allen), Cambridge University Press, 1984, "Spatial Divisions of Labour", London, Macmillan, 1984/1995, "High-Tech Fantasies" (με τους P. Quintas και D. Wield), London, Routledge, 1992, "Space, Place and Gender", Oxford, Polity, 1994, "Power Geometries and the politics of Space-Time", Heidelberg, Hettner Lectures, 1999.

Geographer, professor of economic geography and Head of the School of Geography, Open University, UK. Editor of the series "The Shape of the World", Open University. Since 1997 co-editor of the issue "Soundings". She is one of the most distinguished researchers

and writers in English language, on subjects such as space, place and uneven development. Her publications include "Capital and Land" (with A. Catalano), London, E. Arnold, 1978, "The Anatomy of Job Loss" (with R. Meegan), London, Methuen, 1982, "Geography Matters", (with J. Allen), Cambridge University Press, 1984, "Spatial Divisions of Labour", London, Macmillan, 1984/1995, "High-Tech Fantasies" (with P. Quintas, D. Wield), London, Routledge, 1992, "Space, Place and Gender", Oxford, Polity, 1994, "Power Geometries and the politics of Space-Time", Heidelberg, Hettner Lectures, 1999

φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας

ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΜΟΥ σε αυτή την ομιλία, είναι το πώς (σε αυτή την ημέρα και εποχή, στο πλαίσιο συζητήσεων στο οποίο μετέχουμε και με τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουμε) θα πραγματευτούμε τις έννοιες: χώρος/χωρικότητα¹. Ο “χώρος” ανήκει στις πλέον πρόδηλες ιδέες, χρησιμοποιείται ως όρος σε χιλιάδες διαφορετικά πλαίσια, αν και τα πιθανά νοήματά του σπάνια επεξηγούνται ή αναφέρονται. Όπως γράφει ο Grossberg:

Συχνά, τα πιο “προφανή” χαρακτηριστικά της εμπειρίας μας, π.χ. ο διαχωρισμός χώρου και χρόνου, ελάχιστα υπόκεινται σε φιλοσοφική ανάλυση².

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον μου είναι να διερευνήσω τις σχέσεις

philosophy and politics of spatiality

MY OVERRIDING CONCERN IN THIS ADDRESS is with how we might (in this day and age, and in the context of the debates in which we are currently engaged and the challenges which we face) think about space/spatiality¹. "Space" is one of those most obvious of things which is mobilised as a term in a thousand different contexts, but whose potential meanings are all too rarely explicated or addressed. As Grossberg has written:

Often the most "obvious" features of our experience – e.g. the distinction between space and time – are least examined philosophically².

My particular interest, in the context of this week in Heidelberg, is to explore the connections between this question of how to conceptual-

ανάμεσα σε αυτό το ζήτημα, το πώς, δηλαδή, από τη μία πλευρά, θα αντιληφθούμε τον χώρο, και, από την άλλη, κατά πρώτον, πώς διαμορφώνεται η θεωρίας της κοινωνικής επιστήμης³, και κατά δεύτερον, πώς τα δύο αυτά πράγματα σχετίζονται με όσα παρουσιάζονται ως σημαντικές τρέχουσες αλλαγές στην πολιτική φιλοσοφία και πολιτική σκέψη γενικότερα. Η σχέση με τη διαμόρφωση θεωρίας στις κοινωνικές επιστήμες (η πρόκληση να “χωροποιήσουμε” την κοινωνική θεωρία) αναπτύσσεται στο κείμενο: “Imagining globalisation: power- geometries of space-time”⁴. Κύριο θέμα στην παρουσίασή μου αυτή είναι η σχέση με τις μεταλλαγές των προσεγγίσεων της πολιτικής.

Οι παρακάτω, λοιπόν, είναι τρεις προτάσεις για το πώς μπορεί κανείς να συλλάβει το χώρο ως έννοια⁵:

- i. Ο χώρος είναι προϊόν αλληλεξαρτήσεων. Συγκροτείται μέσω αλληλεπιδράσεων, από την απεραντότητα του παγκόσμιου ως το στενά μικροσκοπικό. (Πρόκειται για πρόταση που μάλλον δεν θα προκαλέσει έκπληξη σε εκείνους που διαβάζουν τη σύγχρονη αγγλόφωνη βιβλιογραφία!)⁶.
- ii. Ο χώρος είναι η σφαίρα της δυνατότητας να υπάρξει πολλαπλότητα: είναι η σφαίρα στην οποία συνυπάρχουν ξεχωριστές τροχιές: είναι η σφαίρα της πιθανότητας να υπάρχουν περισσότερες από μία φωνές. Δίχως χώρο δεν υφίσταται πολλαπλότητα, δίχως πολλαπλότητα δεν υφίσταται χώρος. Αν ο χώρος είναι πράγματι το προϊόν αλληλεξαρτήσεων, τότε θα πρέπει να στηρίζεται στην ύπαρξη πολλαπλότητας. Πολλαπλότητα και χώρος είναι έννοιες που διαμορφώνονται αμοιβαία.
- iii. Τέλος, και ακριβώς επειδή ο χώρος είναι προϊόν “σχέσεων μεταξύ”, σχέσεων που είναι απαραίτητως εμπεδωμένες υλικές πρακτικές που πρέπει να διεξαχθούν, [ο χώρος] βρίσκεται πάντα σε μια διαδικασία γίνεσθαι, διαμορφώνεται συνεχώς, δεν τελειώνει ποτέ, δεν κλείνει ποτέ.

Το τελευταίο αυτό σημείο έχει, ίσως, ιδιαίτερη σπουδαιότητα, μια και υποδηλώνει ότι υπάρχουν πάντα – σε κάθε στιγμή μέσα στο χρόνο – συσχετίσεις που χρειάζεται να διαμορφωθούν, αντιπαραθέσεις που χρειάζεται να γίνουν αλληλεπίδραση, (ή και όχι, μια και δεν είναι

ise space, on the one hand, and, on the other hand, first how social science theorising is conducted³, and second how both these things are related to what appear to be significant current shifts in political philosophy and political thinking more generally. The connection to theorising in the social sciences (the challenge of spatialising social theory) is taken up in the paper: "Imagining globalisation: power-geometries of space-time"⁴. The relationship to shifts in approaches to politics is the central focus of this current paper.

To initiate the argument, then the following are three propositions about how space could be conceptualised⁵:

- i. Space is a product of interrelations. It is constituted through interactions, from the immensity of the global to the intimately tiny. (This is a proposition which will come as no surprise at all to those who have been reading the recent anglophone literature!)⁶.
- ii Space is the sphere of the possibility of the existence of multiplicity; it is the sphere in which distinct trajectories coexist; it is the sphere of the possibility of the existence of more than one voice. Without space, no multiplicity; without multiplicity, no space. If space is indeed the product of interrelations, then it must be predicated upon the existence of plurality. Multiplicity and space are coconstitutive.
- ii. Finally, and precisely because space is the product of relation-between, relations which are necessarily embedded material practices which have to be carried out, it is always in a process of becoming; it is always being made. It is never finished; never closed.

This last point is, perhaps, of particular significance. For it implies that these are always – at any moment "in time" – connections yet to be made, juxtapositions yet to flower into interaction (or not, for not all potential connections have to be established), relations which may not be accomplished. On this way of imaging things then, space is indeed a product of relations (first proposition) and for that to be so there must be multiplicity (second proposition). However, these are absolutely not the relations of a coherent, closed system within which, as they say, "every-

απαραίτητο να συμβούν όλες οι πιθανές συνδέσεις), σχέσεις που ίσως δεν επιτευχθούν. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτό τον τρόπο θεώρησης των πραγμάτων, ο χώρος είναι πράγματι προϊόν σχέσεων (πρώτη πρόταση), και για να είναι τέτοιος, πρέπει να υπάρχει πολλαπλότητα (δεύτερη πρόταση). Ωστόσο, δεν πρόκειται, σε καμία περίπτωση, για σχέσεις ενός συνεκτικού, κλειστού συστήματος μέσα στο οποίο, όπως λένε, “τα πάντα σχετίζονται (ήδη) με όλα τα άλλα”. Ο χώρος δεν μπορεί ποτέ να είναι το περατωμένο αυτό ταυτόχρονο στο οποίο όλες οι αλληλοσυνδέσεις έχουν εδραιωθεί, και στο οποίο κάθε σημείο συνδέεται ήδη με όλα τα άλλα σημεία.

Το επιχείρημα εδώ είναι πως, αυτή η προσέγγιση στην εννοιολογική σύλληψη του χώρου/χωρικότητας συντονίζεται με πρόσφατες αλλαγές σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις όσον αφορά στον τρόπο που μπορεί να γίνει επίσης αντιληπτή η “προοδευτική πολιτική”. Ωστόσο, αν και θα ήταν εσφαλμένο, και πολύ δεσμευτικό, να προτείνουμε την όποια ένα προς ένα χαρτογράφηση, κάθε μία από τις προτάσεις που αναπτύχθηκαν παραπάνω, διασαφηνίζει μια ελαφρώς διαφορετική όψη αυτής της σχέσης. Έτσι:

- i. Η θεώρηση του χώρου ως προϊόν αλληλεξαρτήσεων (πρώτη πρόταση) εναρμονίζεται με την εμφάνιση, τα τελευταία χρόνια, μιας πολιτικής που επιχειρεί να λειτουργήσει ενάντια στην ουσιοκρατία. Με άλλα λόγια, στη θέση ενός είδους πολιτικής γύρω από θέματα ταυτότητας που εκλαμβάνει τις ταυτότητες ως ήδη και για πάντα, διαμορφωμένες, (“γυναίκα”, “ομοφυλόφιλος”), και υποστηρίζει τα δικαιώματα, ή διεκδικεί ισότητα, για αυτές τις ήδη διαμορφωμένες ταυτότητες, η αντί-ουσιοκρατική πολιτική, θεωρεί τη συγκρότηση των ίδιων των ταυτοτήτων ως ένα από τα κεντρικά διακυβεύματα της πολιτικής. Αντί να αποδέχεται και να εργάζεται με ήδη διαμορφωμένες ταυτότητες, η αντί-ουσιοκρατική αυτή πολιτική δίνει έμφαση στην κατασκευή ταυτοτήτων και πραγμάτων (συμπεριλαμβανομένων των πραγμάτων εκείνων που αποκαλούνται πολιτικές υποκειμενικότητες και πολιτικές εκλογικές περιφέρειες). Είναι, συνεπώς, επιφυλακτική με τις αξιώσεις αυθεντικότητας που βασίζονται σε αντιλήψεις αμετάβλητης ταυτότητας. Προτείνει, αντί αυτής, μια σχετική κατανόηση του κόσμου.

thing is (already) related to everything else". In this way of imaging it, space can never be that completed simultaneity in which all interconnections have been established, and in which everywhere is already linked with everywhere else.

Now, the argument here is that this approach to the conceptualisation of space/spatiality resonates with recent shifts in certain quarters in the way in which "progressive" politics can also be imagined. Although it would be incorrect, and too rigidly constraining, to propose any simple one-to-one mapping, it is nonetheless the case that each of the propositions advanced above elucidates a slightly different aspect of this connection. Thus:

- i. Imaging space as a product of interrelationships (proposition one) chimes well with the emergence over recent years of a politics which attempts to operate through a commitment to anti-essentialism. That is, in place of a kind of identity politics which takes those identities as already, and for ever, constituted ("woman", "homosexual"), and argues for the rights of, or claims to equality for, those already-constituted identities, this anti-essentialist politics takes the constitution of the identities themselves to be one of the central stakes of the political. Rather than accepting and working with already-constituted identities, this anti-essentialist politics lays its stress on the constructedness of identities and things (including those things called political subjectivities and political constituencies). It is wary therefore about claims to authenticity based in notions of unchanging identity. Instead, it proposes a relational understanding of the word.

This politics of interrelations mirrors, then, the first proposition of this paper, that space too is a product of interrelations. Indeed more generally I would argue⁷ that identities/entities, the relations "between" them, and the spatiality which is part of them are all co-constitutive. Chantal Mouffe, in particular, has written very insightfully on how we might conceptualise the relational construction of political subjectivities⁸. For her, identity and interrelation are constituted together. What I am proposing here is that space is necessarily integral to and a product of that process

Αυτή, λοιπόν, η πολιτική των αλληλεξαρτήσεων, αντικατοπτρίζει την πρώτη πρότασή μου, ότι ο χώρος είναι και αυτός προϊόν αλληλεξαρτήσεων. Γενικότερα μάλιστα, θα έλεγα⁷, ότι οι ταυτότητες/οντότητες, οι σχέσεις “μεταξύ” τους, και η χωρικότητα, που αποτελεί κομμάτι τους, αλληλοσυγκροτούνται. Η Chantal Mouffe, συγκεκριμένα, έχει γράψει με μεγάλη διορατικότητα για το πώς μπορούμε να αντιληφθούμε τη σχετική κατασκευή των πολιτικών υποκειμενικοτήτων⁸. Σύμφωνα μ’ αυτήν, ταυτότητα και αλληλοσυσχέτιση συγκροτούνται μαζί. Αυτό που προτείνω εδώ είναι ότι ο χώρος είναι αναγκαστικά αναπόσπαστο κομμάτι και προϊόν αυτής της διαδικασίας συγκρότησης. Συνεπώς, όχι μόνον υπάρχει μία παραλληλία μεταξύ του τρόπου σύλληψης του χώρου και του τρόπου σύλληψης των οντοτήτων/ ταυτοτήτων (όπως πολιτικών υποκειμένων), αλλά επίσης ο χώρος είναι εξαρχής αναπόσπαστο κομμάτι της συγκρότησης των πολιτικών αυτών υποκειμενικοτήτων.

- ii. Ακόμη, η θεώρηση του χώρου ως σφαίρα της πιθανότητας να υπάρχει πολλαπλότητα (δεύτερη πρόταση), συμφωνεί με τη μεγάλη έμφαση που αποκτά, τα τελευταία χρόνια, η “διαφορά” και η πολλαπλότητα στον πολιτικό λόγο της αριστεράς. Έτσι, σε αυτό που υπήρξε ίσως η πιο φανερή μορφή που έχει πάρει το ζήτημα, υπήρξε μια αυξανόμενη επιμονή στο ότι η ιστορία του κόσμου δεν μπορεί να ειπωθεί (ούτε η γεωγραφία του να αναπτυχθεί) αποκλειστικά μέσα από τα μάτια της “Δύσης” (όπως συνέβαινε ως τώρα), ούτε αποκλειστικά από την πλευρά της κλασικής φιγούρας (που συχνά και αυτή ορίζεται ουσιοκρατικά) του λευκού, ετεροφυλόφιλου αρσενικού. Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι αυτές οι θεωρήσεις (μέσα από τα μάτια της Δύσης, ή του ετεροφυλόφιλου αρσενικού) είναι και οι ίδιες πολύ μερικές και τοπικές απόψεις, και όχι καθολικές, όπως για τόσο καιρό αυτοαποκαλούνταν. Είναι μια προσέγγιση, η οποία αναπτύχθηκε και πολεμήθηκε πάνω από όλα από τις φεμινίστριες και εκείνους που εργάζονταν μέσα στο πλαίσιο των μετα-αποικιοκρατικών σπουδών.

Η σχέση ανάμεσα σε αυτή την άποψη μιας μεταβαλλόμενης πολιτικής (και του τρόπου να διαμορφώνεις κοινωνική θεωρία) και στη δεύτερη πρόταση για το χώρο είναι μάλλον διαφορετικού χαρακτήρα από την περίπτωση

of constitution. Not only, then, is there a parallel between the manner of conceptualising space and the manner of conceptualising entities/identities (such as political subjects) but also space is from the beginning integral to the constitution of those political subjectivities;

- ii. Further, imagining space as the sphere of the possibility of the existence of multiplicity (proposition two) accords with the greater emphasis which has over recent years in political discourses of the left been laid on "difference" and multiplicity. Thus, in what has been perhaps the most evident form which this has taken, there has been a growing insistence that the story of the world can not be told (nor its geography elaborated) through the eyes of "The West" alone (as had been so long the case) nor from the viewpoint of, for instance, that classic figure (ironically, frequently itself essentialised of the white, heterosexual male; This approach insists upon a recognition that these understandings (through the eyes of the West, or the straight male) are themselves specific; quite particular local viewpoints, and not the universals which they have for so long proposed themselves to be. It is an approach, which has been elaborated and fought for above all by feminists and those working within the framework of postcolonial studies.

The relationship between this aspect of a changing politics (and manner of doing social theory) and the second proposition about space is of a rather different nature from that in the case of the first proposition. In this case, the argument is that the very possibility of any serious recognition of multiplicity and difference itself depends on recognition of spatiality. Quite often this recognition will be implicit (sometimes harmlessly so, sometimes with seriously detrimental effects); at others, particularly when spatiality is itself one of the dimensions of the construction of difference, it will be – must be – explicit. This argument will be taken up again later, but the essence of the case is that for there to be multiplicity (and by extension for there to be difference) there must be space;

- iii. Finally, imagining space as always in a process of becoming, as never a closed system (proposition three) resonates with an in-

της πρώτης πρότασης. Σε αυτή την περίπτωση, το επιχείρημα είναι πως η ίδια η δυνατότητα της όποιας σοβαρής αναγνώρισης της πολλαπλότητας και διαφοράς εξαρτάται από την αναγνώριση της χωρικότητας. Αρκετά συχνά, αυτή η αναγνώριση θα υπονοείται (άλλοτε χωρίς πρόβλημα και άλλοτε με σοβαρά καταστρεπτικά αποτελέσματα). Όμως όταν η χωρικότητα είναι η ίδια μία από τις διαστάσεις της κατασκευής διαφοράς, θα είναι – πρέπει να είναι – ρητή. Θα επανέλθω αργότερα σε αυτό το θέμα, αλλά όπως και να ‘χει, για να υπάρχει πολλαπλότητα (και κατ’ επέκταση διαφορά), πρέπει να υπάρχει χώρος.

- iii. Τέλος, το να φανταστούμε το χώρο ως διαρκές γίνεσθαι, και όχι ως κλειστό σύστημα (τρίτη πρόταση), συνδέεται με μια ολοένα αυξανόμενη επιμονή στον πολιτικό λόγο για το αληθινό άνοιγμα του μέλλοντος. Πρόκειται για μια επιμονή που βασίζεται στην προσπάθεια να διαφύγει κανείς από την ακαμψία που τόσο συχνά χαρακτηρίζει τις μεγάλες αφηγήσεις που σχετίζονται με τη νεωτερικότητα. Τα πλαίσια της “Προόδου”, της “Ανάπτυξης” και του “Εκουγχρονισμού”, και η διαδοχή των τρόπων παραγωγής, που αναπτύσσονται λεπτομερώς μέσα στους κόλπους του μαρξισμού, προτείνουν σενάρια σύμφωνα με τα οποία οι γενικές κατευθύνσεις της ιστορίας, συμπεριλαμβανομένου του μέλλοντος, είναι γνωστές. Όσο και αν χρειάζεται να παλέψουμε για να τις υλοποιήσουμε, να εμπλακούμε σε αγώνες για την επίτευξή τους, υπάρχει πάντοτε μια αφανής πίστη για την κατεύθυνση στην οποία κινείται η ιστορία. Πολλοί θεωρητικοί απορρίπτουν σήμερα μια τέτοια διατύπωση και υποστηρίζουν αντί αυτής ένα ριζοσπαστικό άνοιγμα του μέλλοντος, που είτε το επιζητούν μέσω μιας ριζοσπαστικής δημοκρατίας⁹, είτε μέσω της ιδέας του νομαδισμού¹⁰, ή συγκεκριμένων προσεγγίσεων της queer theory. Πράγματι, όπως ένθερμα θα υποστήριζε ο Laclau, μόνον αν κατανοήσουμε το μέλλον ως αληθινά ανοικτό, μπορούμε σοβαρά να αποδεχτούμε ή να μετέχουμε στην όποια γνήσια αντίληψη πολιτικής.

Τώρα, ξανά εδώ – όπως και στην περίπτωση της πρώτης πρότασης – υπάρχει μια παραλληλία με τον τρόπο με τον οποίο πιστεύω πως πρέπει να αντιλαμβανόμαστε τη χωρικότητα. Τόσο ο χώρος όσο και η ιστορία

creasingly vocal insistence within political discourses on the genuine openness of the future. It is an insistence founded in an attempt to escape the inexorability, which so frequently characterises the grand narratives related by Modernity. The frameworks of “Progress”, of “Development” and of “Modernisation”, and the succession of modes of production elaborated within Marxism all propose scenarios in which the general directions of history, including the future, are known. However much it may be necessary to fight to bring them about, to engage in struggles for their achievement, there was always nonetheless a background conviction about the direction in which history was moving. Many theorists today reject such a formulation and argue instead for a radical openness of the future, whether they argue it through radical democracy⁹, through notions of nomadism¹⁰ or through certain approaches within queer theory¹¹. Indeed, as Laclau in particular would most strongly argue, only if we conceive of the future as genuinely open can we seriously accept or engage in any genuine notion of politics.

Now, here again – as in the case of the first proposition – there is a parallel with the way in which I am urging that we conceptualise spatiality. Both space and history are “open” – indeed, as the argument progresses, I hope it will become evident that these two openesses are really two sides of the same coin, each essential to the other¹². Conceptualising space as “open, unfinished, always becoming”, in other words, is an essential pre-requisite for history to be open; and thus, after the arguments of Laclau, a prerequisite for the possibility of politics.

It may be that on an initial reading these propositions about space/spatiality seem unexceptionable; that they seem reasonable and are quite quickly accepted. In a strange way (although of course I heartily want you – eventually – to agree with me) that might be for me a disappointing response. For I also want to argue that these elements of a revised imagination of space are new, that they in some cases flatly contradict and in other cases seriously challenge the customary ways in which we think about space. One aspect of this is, as already mentioned, that we often

είναι “ανοικτά” – ευελπιστώ, πράγματι, να γίνει εμφανές πως τα δύο αυτά ανοίγματα είναι δυο όψεις του ίδιου νομίσματος, η μία απαραίτητη για την άλλη.¹² Το να αντιληφθούμε, με άλλα λόγια, το χώρο ως “ανοικτό, ατελή, σε διαρκές γίνεσθαι”, είναι μια σημαντική προ-υπόθεση για να είναι η ιστορία ανοικτή, και επομένως, σύμφωνα με το επιχείρημα του Laclau, προϋπόθεση για την πολιτική.

Με μια πρώτη ανάγνωση, αυτές οι προτάσεις για το χώρο/χωρικότητα φαίνονται αδιαμφισβήτητες. Ηχούν λογικές και γίνονται γρήγορα αποδεκτές. Κατά έναν παράξενο τρόπο (αν και θέλω από καρδιάς – τελικά – να συμφωνήσετε μαζί μου), κάτι τέτοιο ίσως να είναι για μένα μια απογοητευτική ανταπόκριση. Γιατί θέλω επίσης να υποστηρίξω ότι αυτά τα στοιχεία μιας αναθεωρημένης φαντασίας του χώρου είναι καινούρια, ότι σε κάποιες περιπτώσεις αντικρούουν απερίφραστα και σε άλλες αμφισβητούν σοβαρά τους συνηθισμένους τρόπους με τους οποίους σκεπτόμαστε το χώρο. Μια πλευρά αυτού είναι, όπως ήδη αναφέρθηκε, πως συχνά δεν σκεπτόμαστε το χώρο – χρησιμοποιούμε τη λέξη, στο καθημερινό ή τον ακαδημαϊκό λόγο, χωρίς να έχουμε πλήρη συνείδηση του τι ακριβώς εννοούμε με αυτήν.¹³ Μια άλλη όψη του τρόπου, με τον οποίο η προτεινόμενη αυτή αναθεώρηση της φαντασίας μας για το χώρο είναι μια αμφισβήτηση, απορρέει από το γεγονός ότι υπήρξαν πολλές θεωρητικές διατυπώσεις που είναι εντυπωσιακά διαφορετικές.

Έτσι, για να υπογραμμίσω τι είναι διαφορετικό στις τρεις προτάσεις που περιγράφηκαν πιο πάνω, θα αφιερώσω, σε αυτό το σημείο, λίγο χρόνο για να εξετάσω κάποιους τρόπους με τους οποίους προσεγγίζουν το χώρο πολύ σημαντικοί θεωρητικοί και σχολές σκέψης, των οποίων οι θέσεις διαφέρουν εντελώς από τα όσα προτείνονται εδώ. Αυτή η επεξεργασία των διαφορετικών απόψεων θα διευκολύνει στην εμβάθυνση των δικών προτάσεων.

Πρώτον, στην “ευρωπαϊκή φιλοσοφία” υπάρχει μια μακρά πορεία σκέψης με σημαντική επιρροή και της οποίας κύριο ενδιαφέρον στάθηκε η εννοιολογική σύλληψη του χρόνου αλλά και στις οποίες το έργο, η αποκλειστική αυτή ενασχόληση με το χρονικό είχε ως υπο-προϊόν μια πολύ περιορισμένη αντίληψη του χώρου. (Αυτή η σχέση ανάμεσα στη σύλληψη του χρόνου και τη σύλληψη του χώρου δεν περιορίστηκε σε αυτή την ομάδα. Όπως θα δούμε, αποτελεί αναπόσπαστο μέρος πολλών

do (not) think about space – we use the word, in popular discourse or in academic, without being fully conscious of what we mean by it¹³. Another aspect of the way in which this proposed revision of our imagination of space is a challenge derives from the fact that there have been many conceptualisations which are startlingly different.

So, in this section, in order to underline what is different about the three propositions outlined above, I shall spend just a little time examining some ways in which space has been thought about, and thought about by very significant theorists and schools of theory, which are completely different from what is being proposed here. This elaboration of other views will enable a deepening of the argument about the present propositions.

First, there is a long and influential line of thinking within “Continental philosophy” whose main concern was in fact, in this sphere, with the conceptualisation of time but in whose work this preoccupation with the temporal had as a by-product a highly particular understanding of space. (This connection between conceptualisations of time and conceptualisations of space is not restricted to this group. As we shall see, it is integral to many of the positions which follow. It is also part of my own argument: that the two conceptualisations are (coherently or incoherently) related. In the present case, as has already been indicated, the argument is that any conceptualisation of time, which is radically open, requires as its partner a conceptualisation of space, too, as open.) In this first line of thinking Henri Bergson is probably the emblematic figure¹⁴. His influence remains powerful today, perhaps most especially in the work of Deleuze and Guattari. So this is not “merely” a historical matter.

The second proposition of this paper is that it is space which is the sphere of the possibility of the existence of multiplicity. By extension space as a dimension is necessary to the existence of difference. This is diametrically opposed to Bergson. For Bergson, it was time which is the essential dimension of difference. The reason for this was that, for Bergson and others including many current theorists, “difference” was itself imagined, not as a potential aspect of multiplicity as in this paper, but as change in time. The reasons for Bergson’s position need not detain us here, though my own hunch is that they derived from the battle in which this strand of philosophy was engaged with Newtonian and Einsteinian

από τις απόψεις που ακολουθούν. Αποτελεί επίσης μέρος και της δικής μου τοποθέτησης: πως οι θεωρήσεις των δυο εννοιών (λογικά ή μη) συνδέονται. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, όπως ήδη σημειώθηκε, η όποια σύλληψη του χρόνου, που είναι ριζικά ανοικτός, ζητά το συνταίριασμά της με μια σύλληψη του χώρου, επίσης, ως ανοικτού). Σε αυτή την πρώτη κατεύθυνση, ο Henri Bergson είναι ίσως η εμβληματική φιγούρα¹⁴. Η επιρροή του παραμένει και σήμερα έντονη, περισσότερο ίσως στο έργο των Deleuse και Guattari. Συνεπώς, δεν πρόκειται “απλώς” για ιστορικό ζήτημα.

Η δεύτερη πρότασή μου είναι πως ο χώρος είναι η σφαίρα της πιθανότητας να υπάρχει πολλαπλότητα. Κατ’ επέκταση, ο χώρος ως διάσταση είναι απαραίτητος για την ύπαρξη διαφοράς, άποψη διαμετρικά αντίθετη με τη θεωρία του Bergson. Για τον Bergson, θεμελιώδης διάσταση της διαφοράς είναι ο χρόνος. Γιατί, γι’ αυτόν, όπως και για άλλους, συμπεριλαμβανομένων πολλών σύγχρονων θεωρητικών, η ίδια η “διαφορά” θεωρήθηκε όχι ως ενδεχόμενη όψη της πολλαπλότητας, όπως υποστηρίζω εδώ, αλλά ως αλλαγή στον χρόνο. Δεν χρειάζεται να μας απασχολήσουν εδώ οι λόγοι για τους ισχυρισμούς του Bergson, αν και διαισθάνομαι ότι απορρέουν από τη μάχη στην οποία είχε εμπλακεί το φιλοσοφικό αυτό ρεύμα με τη Νευτωνική και Αϊνσταϊνική επιστήμη¹⁵. Η λογική, στο βαθμό που αφορά στις αντιλήψεις του χώρου, υπήρξε καταστρεπτική. Αν η διαφορά ορίζεται ως αλλαγή (ενός πράγματος κάθε φορά), παρά ως ταυτόχρονη ύπαρξη μιας πολλαπλότητας πραγμάτων, τότε ο χρόνος είναι η κρίσιμη διάσταση της διαφοράς και ο χρόνος γίνεται η κρίσιμη διάσταση, το μόνο μέσο δημιουργικότητας. Ο χώρος, συνεπώς, αποκλείεται από την όποια διαδικασία δημιουργικότητας (με άλλα λόγια το άνοιγμα του μέλλοντος: τρίτη πρόταση). Πράγματι, για τον Bergson, ο χώρος ήταν η διάσταση της αναπαράστασης, του πάγιου, της καθήλωσης των πραγμάτων. Ήταν η γλώσσα μάλλον των επιστημονών παρά (διαχωρίζε τα δύο) της ζωής του κόσμου. Γράφει, λοιπόν:

Πρέπει να ξεφύγουμε από τη χωροποίηση που επιβάλλει το πνεύμα για να επανακτήσουμε την επαφή με το πραγματικά ζωντανό, που υφίσταται αποκλειστικά στη διάσταση του χρόνου.

Ο χώρος, λοιπόν, νοείται ως σφαίρα της στασιμότητας. Η προ-

science.¹⁵ The logic, insofar as conceptualisations of space were concerned, was devastating. If difference is defined as change (of one thing in time) (rather than as the simultaneous existence of a multiplicity of things), then time is the crucial dimension of difference and time becomes the crucial dimension, the sole vehicle, of creativity. Space, therefore, is excluded from any process of creativity (in other words the openness of the future: proposition three). Indeed for Bergson space was the dimension of representation, of fixity, of tying things down. It was the language of scientists rather than (he opposed the two) the life of the world. It was thus that he could write:

We must break out of the spatialization imposed by mind in order to regain contact with the core of the truly living, which subsists only in the time dimension.

Space, then, as the realm of stasis. Perhaps the most provocative statement by Bergson in this regard is the following:

What is the role of time? Time prevents everything from being given at once. Is it not the vehicle of creativity and choice? Is not the existence of time the proof of indeterminism in nature?

A whole host of points clamour for attention here. To begin with, it should be pointed out that “indeterminism” in this quotation is meant to mean precisely that creativity and that possibility of politics – that genuine openness of the future (proposition three!) — for which this paper too is arguing. For Bergson, change implied real novelty, the production of the new, of things not already totally determined by the current arrangement of forces. Thus:

To Bergson the future is becoming in a way that can never be a mere rearrangement of what has been¹⁶.

The first point to note, then, is that there is some coincidence of desires here. Both Bergson’s project and the argument of the present paper push towards opening up our conceptualisations of temporality and the future.

κλητικότερη ίσως δήλωσή του Bergson είναι η εξής:

Ποιος είναι ο ρόλος του χρόνου;... Ο χρόνος εμποδίζει οτιδήποτε από το να γίνεται ταυτόχρονα... Δεν είναι το μέσο της δημιουργικότητας και της επιλογής; Δεν είναι η ύπαρξη του χρόνου απόδειξη της απροσδιοριστίας στη φύση;

Είναι πολλά τα σημεία που ζητούν εδώ την προσοχή μας. Και για να ξεκινήσω, θα πρέπει να τονιστεί πως η “απροσδιοριστία”, σε αυτό το απόσπασμα, υπονοεί ακριβώς εκείνη τη δημιουργικότητα κι εκείνη την πιθανότητα πολιτικής – το αληθινό εκείνο άνοιγμα του μέλλοντος (τρίτη πρόταση!) το οποίο τόσο υποστηρίζω. Για τον Bergson, η αλλαγή συνεπαγόταν την πραγματική καινοτομία, την παραγωγή του καινούριου, πραγμάτων που δεν έχουν ως τα τώρα ολοκληρωτικά προσδιοριστεί από τη σύγχρονη διάταξη των δυνάμεων. Έτσι:

Για τον Bergson, το μέλλον είναι διαρκής ροή, με τρόπο που δεν δύναται ποτέ να είναι απλή αναδιάταξη του υπαρκτού¹⁶.

Το πρώτο σημείο εδώ, είναι ότι υπάρχει μια σύμπτωση επιθυμιών. Τόσο η μελέτη του Bergson, όσο και το δικό μου επιχείρημα κινούνται προς τη διεύρυνση των αντιλήψεών μας όσον αφορά στη χρονικότητα και το μέλλον.

Το δεύτερο σημείο, ωστόσο, τονίζει τις αποκλίσεις, κι αυτές αφορούν στις ερμηνείες μας του τι, κατά συνέπεια, ζητείται από το χώρο και το χρόνο. Στο πρώτο απόσπασμα, ο Bergson γράφει πως ο χρόνος είναι το μέσο της αλλαγής. Αυτό μπορεί να γίνει αποδεκτό. Αλλά το να είσαι το μέσο δεν είναι το ίδιο με το να είσαι η αιτία. Εκτός κι αν κάποιος παίρνει μια πλήρως ουσιοκρατική θέση, ο χρόνος δεν μπορεί να έχει αυτοδύναμη ύπαρξη. Θέλω να πω πως, εκτός κι αν κάποιος έχει μια αντίληψη για ένα εγγενές ξεδίπλωμα μιας αδιαφοροποίητης οντότητας, μόνον η αλληλεπίδραση μπορεί να παράγει αλλαγή (δημιουργικότητα) και, συνεπώς, χρόνο. Ωστόσο, η πιθανότητα αλληλεπίδρασης βασίζεται στην προγενέστερη ύπαρξη πολλαπλότητας (πρέπει να υπάρχουν περισσότερες από μία οντότητες ώστε να είναι δυνατή η αλληλεπίδραση. Το επιχείρημα στην καθαρή του μορφή είναι, φυσικά, ότι η ίδια η αλληλεπίδραση είναι

The second point, however, highlights the divergences, and these concern our understandings of what is thus required of space and time. In the earlier quotation, Bergson writes that time is the vehicle of change. That much might be conceded. But being the vehicle is not the same as being the cause. Unless one takes a thoroughly essentialist position, time can not somehow unaided bootstrap itself into existence. That is to say, unless one holds to some notion of an immanent unfolding of an undifferentiated entity, only interaction can produce change (creativity) and therefore time. However, the possibility of interaction is dependent upon the prior existence of multiplicity (there must be more than one entity in order for interaction to be possible; the pure form of the argument is of course that the interaction itself is integral to the production of the entities). In order words:

- For there to be time there must be interaction.**
- For there to be interaction there must be multiplicity.**
- For there to be multiplicity there must be space.**

In other words, and to modify the quotation from Bergson, time may indeed “prevent everything from being given at once” (though it’s a wonderfully curious way of putting it!), but for there to be time, at least more than one thing must be given at once. For there to be time, there must be space.

Second, the school of French structuralism also worked with a conceptualisation of space which is thoroughly at variance with the one being proposed here, and again their influence can still be detected strongly at work in the writings of their theoretical descendants - Ernesto Laclau, for instance, and Michel de Certeau among others, including Michel Foucault. Again, as in the case of Bergson, the initial stimuli for the approach taken by the structuralists were ones with which this paper would have considerable sympathy, and once again they were really – centrally – concerned with time. Within anthropology in particular one impetus towards a “structuralist” conceptualisation of the world derived from a wariness about the implications of the then hegemonic notions of temporal narrative. Too often, they argued, such narrative (temporal) ways of conceptualising the world led to classifications of levels of development,

αναπόσπαστο κομμάτι της παραγωγής οντοτήτων). Με άλλα λόγια:

- Για να υπάρξει χρόνος πρέπει να υπάρξει αλληλεπίδραση.
- Για να υπάρξει αλληλεπίδραση πρέπει να υπάρξει πολλαπλότητα.
- Για να υπάρξει πολλαπλότητα πρέπει να υπάρξει χώρος.

Για να το θέσουμε διαφορετικά, και για να τροποποιήσουμε το απόσπασμα του Bergson, ο χρόνος μπορεί, πράγματι, “να αποτρέψει οτιδήποτε από το να δίνεται ταυτόχρονα” (αν και είναι ένας πολύ παράξενος τρόπος να το θέσουμε!), μα για να υπάρξει χρόνος, τουλάχιστον δυο πράγματα πρέπει να δοθούν ταυτόχρονα. Για να υπάρξει χρόνος, πρέπει να υπάρξει χώρος.

Δεύτερον, η σχολή του γαλλικού στρουκτουραλισμού εργάστηκε επίσης πάνω στην εννοιολογική σύλληψη του χώρου, που έρχεται σε πλήρη διαφωνία με αυτή που προτείνεται εδώ. Η έντονη επιρροή της μπορεί ακόμη να εντοπιστεί στα γραπτά των θεωρητικών της απογόνων, Ernesto Laclau, Michel de Certeau και Michel Foucault. Και πάλι, όπως και στην περίπτωση του Bergson, τα αρχικά εναύσματα γι’ αυτή την προσέγγιση των στρουκτουραλιστών ήταν τέτοια που απέναντί τους θα μπορούσα να επιδείξω ιδιαίτερη συμπάθεια και, για ακόμα μια φορά, σχετίζονταν πραγματικά – κεντρικά – με το χρόνο. Στην ανθρωπολογία, συγκεκριμένα, η ώθηση προς μια “στρουκτουραλιστική” αντίληψη του κόσμου προήλθε από μια επιφυλακτικότητα για τις επιπτώσεις των τότε κυρίαρχων ιδεών της χρονικής αφήγησης. Πολύ συχνά, υποστήριζαν, τέτοιοι αφηγηματικοί (χρονικοί) τρόποι αντίληψης του κόσμου οδήγησαν σε ταξινομήσεις των επιπέδων ανάπτυξης, οι οποίες τοποθετούσαν τις κοινωνίες που μελετούσαν στη θέση του “πρωτόγονου”, που βρισκόταν σε μια φάση προγενέστερη από εμάς τους “αναπτυγμένους”. Ο στρουκτουραλισμός υποστήριξε ότι αυτές οι κοινωνίες είναι αυθύπαρκτες καθ’εαυτές. Στη θέση της κυριαρχίας της χρονικής αφήγησης, διεκδίκησε τη σημασία των εσωτερικά συναφών, αυτοδύναμων δομών. Ως εδώ, καλά.

Τα προβλήματα ξεκίνησαν όταν αυτή η διαμάχη ερμηνεύτηκε (παρερμηνεύτηκε, θα έλεγα) σε αντιλήψεις (και διχοτομίες μεταξύ) χώρου και χρόνου. Οι στρουκτουραλιστές αντιμάχονταν την κυριαρχία της χρονικότητας (στην ουσία, μια συγκεκριμένη αντίληψη της χρονικότητας). Στο ζήλο τους να κάνουν κάτι τέτοιο, και με ένα λογικό άλμα που μπορεί

which relegated the societies they were studying to the status of “primitive”, as only existing as forerunners of our own “developed” status. Structuralism argued for the coherence of such societies in their own right. In place of the dominance of temporal narrative they asserted the significance of internally coherent self-standing structures. So far so good.

The problems arose when this debate was translated (mis-translated, I would argue) into conceptualisations of (and dichotomies between) space and time. The structuralists were arguing against the dominance of temporality (in fact, a particular view of temporality). In their eagerness to do this, and in a leap of logic which may be understandable but which has absolutely no philosophical foundation, they equated their a-temporal structures with spatiality. The underlying assumption was that time and space were the opposite of each other, and that space was a lack of temporality. As with Bergson, then, the structuralists set time and space in opposition to each other (Bergson supporting time, the structuralists space) and as with Bergson the spatial was understood as the sphere of stasis of fixity.

There was no need, even in the structuralists/project, for this to have happened. For the structures, which they proposed, though they may have been lacking in temporality, were in no sense spatial. They were simply a-temporal¹⁷. They only came to be called spatial because of an over-easy assumption that a lack of time must mean one is dealing with space.

This vision of spatiality as stasis, moreover, was reinforced by their conceptualisation of the structures themselves. For these they imagined as totally interlocking systems of relations. “Space”, then, was understood not just as a synchrony but as a closed synchrony, and opposed to a diachrony. Certainly, then, this notion of spatiality accords with this paper’s first proposition: that space is a product of interrelations. But it is in complete contradiction to the third proposition: that space is always in a process of becoming; that it is never a closed system. It was this stasis of their structures/space, which led to all their well-known difficulties in mobilising these structures, and to the unbridgeable oppositions between such pairs as “langue” and “parole”. And thus it is that de Certeau writes:

να γίνει κατανοητό αλλά δεν έχει απολύτως καμία φιλοσοφική βάση, εξίσωσαν τις α-χρονικές δομές τους με την χωρικότητα. Η υπόθεση ήταν ότι ο χρόνος και ο χώρος ήταν το ένα το αντίθετο του άλλου, και ότι χώρος σήμαινε έλλειψη χρονικότητας. Όπως συνέβη και με τον Bergson, οι στρουκτουραλιστές έθεσαν τον χρόνο και τον χώρο σε αντίθεση μεταξύ τους (ο Bergson υποστηρίζοντας το χρόνο, και οι στρουκτουραλιστές το χώρο) και, όπως και με τον Bergson, το χωρικό έγινε αντιληπτό ως σφαίρα της στασιμότητας και της παγίωσης.

Δεν υπήρχε ανάγκη, ακόμα και στη λογική των στρουκτουραλιστών, να συμβεί κάτι τέτοιο. Γιατί οι δομές τις οποίες πρότειναν, αν και μπορεί να τους έλειπε η χρονικότητα, δεν ήσαν, με καμία έννοια, χωρικές, “Ήταν απλά α-χρονικές”¹⁷. Έφτασαν μόνο να αποκαλούνται χωρικές εξαιτίας μιας υπερ-απλουστευτικής υπόθεσης ότι η έλλειψη χρόνου πρέπει να υπονοεί πως κάποιος ασχολείται με το χώρο.

Η ταύτιση της χωρικότητας με τη στασιμότητα ενισχύθηκε επιπλέον από την αντίληψή τους για τις ίδιες τις δομές, τις οποίες και θεώρησαν ως εξ ολοκλήρου αλληλοσυνδεόμενα συστήματα σχέσεων. Ο “χώρος” λοιπόν νοείται όχι ως συγχρονία, αλλά ως κλειστή συγχρονία, και αντιπαράκειται στη διαχρονία. Οπωσδήποτε, λοιπόν, αυτή η αντίληψη της χωρικότητας συμφωνεί με την πρώτη πρόταση αυτής της μελέτης: πως ο χώρος είναι προϊόν αλληλοσυσχετίσεων. Έρχεται όμως σε πλήρη αντίθεση με την τρίτη πρόταση: πως ο χώρος βρίσκεται πάντοτε σε διαρκές γίγνεσθαι, δεν είναι ποτέ κλειστό σύστημα. Αυτή ακριβώς η στασιμότητα των δομών/χώρου οδήγησε στις γνωστές δυσκολίες που αντιμετώπισαν [οι στρουκτουραλιστές] για την κινητοποίηση των δομών και τις αγεφύρωτες αντιθέσεις μεταξύ ζευγών όπως: “γλώσσα” και “λέξη”. Όπως γράφει ο de Certeau:

...η χωροποίηση του επιστημονικού λόγου..., η επιστημονική γραφή υποβιβάζει συνεχώς τον χρόνο, το φευγαλέο αυτό στοιχείο, στην κανονικότητα ενός αισθητού και ευανάγνωστου συστήματος¹⁸.

Και έτσι λίγο παραξενεύει το γεγονός ότι ο Foucault μπορεί αναδρομικά να διερευνά τους τρόπους με τους οποίους συνηθίζουμε να θεωρούμε τον χώρο ως το νεκρό, το παγωμένο, το ακίνητο.

Τρίτον, υπάρχει μια περισσότερο οικεία κίνηση στις κοινωνικές

...the spatialization of scientific discourse...scientific writing ceaselessly reduces time, that fugitive element, to the normality of an observable and readable system¹⁸.

And thus it is that it is little wonder that. Foucault can retrospectively ruminate about how we used to think of space as the dead, the fixed, the immobile.

Third, there is a more familiar manoeuvre, which is found in social sciences (including geography) and in a wide range of current popular discourses. It is that strategy which was termed, in the previous lecture, "convening space in temporal terms".

When we use terms such as "advanced", "backward", "modern" in reference to different regions of the planet what is happening is that spatial differences are being imagined as temporal. Geographical differences are being reconvened in historical sequence. It is a manoeuvre, which has interesting relations to the two other positions just, presented. In a sense it is taking up a Bergsonian position, that difference is essentially temporal. It is, on the other hand, the kind of reading of spatiality to which the structuralists might be imagined to have objected.

This convening of space in temporal terms is a way of conceiving of difference which is typical of many of the great modernist understandings of the world. The stories of progress (from tradition to modernity), of development, of modernisation, the Marxist tale of evolution through modes of production (feudal, capitalist, socialist, communist), many of our current stories of "globalisation"¹⁹ ...all these share a geographical imagination which re-arranges spatial differences into temporal sequence. The implication is that places are not genuinely different; rather they are just ahead or behind in the same story: their "difference" consists only in their place in the historical queue.

In itself, this is not an argument original to this paper. Foucault in some ways recognised it, and there is a strong debate along similar lines in anthropology²⁰. But what has never really been highlighted is that this manoeuvre represses the real significance of spatiality. It obliterates, or at least reduces, the real import and the full measure of the differences, which are at issue. The argument here, in the present paper, is that a real "political" recognition of difference would understand it as

επιστήμες (συμπεριλαμβανομένης της γεωγραφίας), και σε ένα ευρύ φάσμα του σύγχρονου καθημερινού λόγου. Πρόκειται για εκείνη τη στρατηγική που αποκαλώ “θεώρηση του χώρου με χρονικούς όρους”.

Όταν χρησιμοποιούμε όρους όπως: “προοδευτικός”, “οπισθοδρομικός”, “σύγχρονος”, αναφερόμενοι σε διαφορετικές περιοχές του πλανήτη, θεωρούμε στην ουσία τις χωρικές διαφορές ως χρονικές. Οι γεωγραφικές διαφορές επανέρχονται σε ιστορική σειρά. Πρόκειται για κίνηση η οποία έχει ενδιαφέρουσες σχέσεις με τις δυο άλλες θέσεις που παρουσίασα. Υιοθετεί, κατά μια έννοια, την μπερξονική αντίληψη πως η διαφορά είναι ουσιαστικά χρονική. Είναι, από την άλλη πλευρά, το είδος ερμηνείας της χωρικότητας στο οποίο θα θεωρούσαμε ότι αντιτάχθηκαν οι στρουκτουραλιστές.

Η θεώρηση του χώρου με χρονικούς όρους είναι ένας τρόπος να κατανοήσουμε τη διαφορά, η οποία είναι χαρακτηριστική πολλών από τις νεωτερικές ερμηνείες του κόσμου. Οι ιστορίες της προόδου, (από την παράδοση στη νεωτερικότητα), της ανάπτυξης, του εκσυγχρονισμού, ο μαρξιστικός μύθος της εξέλιξης μέσω των τρόπων παραγωγής (φεουδαλικός, καπιταλιστικός, σοσιαλιστικός, κομμουνιστικός), πολλές από τις σύγχρονες ιστορίες της “παγκοσμιοποίησης”¹⁹, συμμερίζονται όλες μια γεωγραφική φαντασία η οποία επανα-διευθετεί τις χωρικές διαφορές σε χρονική σειρά, με αποτέλεσμα να μην θεωρούνται οι τόποι πραγματικά διαφορετικοί. να βρίσκονται απλά μπροστά ή πίσω στην ίδια ιστορία: η “διαφορά” τους έγκειται μόνο στη θέση που παίρνουν στην ιστορική σειρά.

Αυτό δεν είναι ένα εντελώς πρωτότυπο επιχείρημα. Ο Foucault κατά κάποιο τρόπο το αναγνώρισε, και υπάρχει μια έντονη ανάλογη συζήτηση στην ανθρωπολογία²⁰. Αλλά αυτό που, στην πραγματικότητα, δεν τονίστηκε ποτέ, είναι ότι αυτή η κίνηση συνθλίβει την πραγματική σημασία της χωρικότητας. Εξαλείφει, ή, τουλάχιστον, μειώνει την αληθινή έννοια και το πλήρες μέτρο των διαφορών που είναι υπό συζήτηση. Το θέμα εδώ είναι ότι μια αληθινή “πολιτική” αναγνώριση της διαφοράς θα την κατανοούσε ως κάτι περισσότερο από θέση σε μια σειρά. ότι μια πληρέστερη αναγνώριση της διαφοράς θα παραδεχόταν την ταυτοχρονία της διαφοράς, θα παραδεχόταν πως οι πραγματικά υπαρκτοί “άλλοι” ίσως να μην μας ακολουθούν απλώς, αλλά να έχουν να πουν τις δικές τους ιστορίες. Θα παραχωρούσε στον άλλον, τον διαφορετικό, τουλάχιστον ένα βαθμό αυτονομίας. Θα δεχόταν την πιθανότητα σχετικά αυτόνομων

more than place in a sequence; that a fuller recognition of difference would acknowledge the contemporaneity of difference; would acknowledge that actually-existing "others" might not just be following us, but might have their own stories to tell. It would grant the other, the different, at least a degree of autonomy in that sense. It would grant the possibility of at least relatively autonomous trajectories. In other words, it would entertain the possibility of the co-existence of a multiplicity of histories.

However – and to wind the argument back again – in order for there to be co-existing, multiple, histories there must be space. In other words: a full understanding of spatiality entails the recognition that there is more than one story going on in the world and that these stories have, at least, a relative autonomy.

Fourth, there is one final approach to understanding space, which it is necessary to escape. For, as part and parcel of that "modernist" view of space as temporalised went something else: a particular way of understanding the relationship between "space" and "society". Above all, geographical space was imagined as partitioned, as divided up into localities, places, regions... As Gupta and Ferguson have written:

Representations of space in the social sciences are remarkably dependent on images of break, rupture, and disjunction²¹.

Moreover, this partitioned space was imagined in relation to a particular form of organisation of society: into nation states, local communities, the local tribes of the anthropologists, the regional cultures of the sociologists and geographers. There was, in other words, an assumption of an isomorphism between culture/society on the one hand and place on the other. Cultures had their own places.

There was, moreover, a further step. For the differences between these place based cultures, and the identities of those cultures, were assumed to be internally generated and preconstituted. First, it was imagined, the cultures (regional cultures, nations, etc.) came into existence and then they came into interaction. The characteristics of a place and its "local culture" were assumed somehow to grow out of the very soil. It is a classically Newtonian, billiard-ball, view of places and of regions, and

τροχιών. Με άλλα λόγια, θα δεχόταν την πιθανότητα της συν-ύπαρξης μιας πολλαπλότητας ιστοριών.

Εν τούτοις – και για να επανέλθουμε στο θέμα μας – για να συνυπάρχουν πολλαπλές ιστορίες, πρέπει να υπάρχει χώρος. Με άλλα λόγια: μια πλήρης κατανόηση της χωρικότητας καθιστά αναγκαία την παραδοχή ότι υπάρχουν σε εξέλιξη περισσότερες από μία ιστορίες στον κόσμο και πως αυτές οι ιστορίες έχουν, τουλάχιστον, μια σχετική αυτονομία.

Τέταρτον, υπάρχει μία τελευταία προσέγγιση στην κατανόηση του χώρου, που είναι απαραίτητο να την αποφύγουμε. Γιατί, ως αναπόσπαστο μέρος αυτής της “νεωτερικής” θεώρησης του χώρου ως τοποθετημένου χρονικά, υπάρχει κάτι άλλο: ένας συγκεκριμένος τρόπος κατανόησης της σχέσης ανάμεσα στο “χώρο” και την “κοινωνία”. Πάνω από όλα, ο γεωγραφικός χώρος θεωρήθηκε διαιρεμένος, χωρισμένος σε τοποθεσίες, τόπους, περιοχές... Όπως έγραψαν οι Gupta και Ferguson:

Οι αναπαραστάσεις του χώρου στις κοινωνικές επιστήμες βασίζονται σε μεγάλο βαθμό σε εικόνες διακοπής, ρήγματος και διαχωρισμού.²¹

Επιπλέον, ο διαχωρισμένος αυτός χώρος νοήθηκε σε σχέση με μια μορφή οργάνωσης της κοινωνίας: σε εθνικά κράτη, τοπικές κοινότητες, στις ντόπιες φυλές των ανθρωπολόγων, τις τοπικές κουλτούρες κοινωνιολόγων και γεωγράφων. Υπήρξε, με άλλα λόγια, μια υπόθεση ισομορφισμού μεταξύ κουλτούρας/κοινωνίας από τη μια πλευρά, και τόπου από την άλλη. Οι κουλτούρες είχαν τον τόπο τους.

Ακόμα, οι διαφορές ανάμεσά σε αυτές τις κουλτούρες που βασίζονται σε τόπους και στις ταυτότητές τους θεωρήθηκαν εσωτερικά παραγόμενες και συγκροτημένες εκ των προτέρων. Θεωρήθηκε δηλαδή ότι αρχικά δημιουργήθηκαν οι κουλτούρες (οι τοπικές κουλτούρες, τα έθνη κλπ.) και κατόπιν προχώρησαν σε αλληλεπίδραση. Τα χαρακτηριστικά ενός τόπου και της “τοπικής κουλτούρας” του θεωρήθηκε ότι, κατά κάποιον τρόπο, αναπτύσσονται από το ίδιο το έδαφος. Πρόκειται για μια κλασικά Νευτονική άποψη των τόπων και περιοχών, και της συγκρότησης ταυτοτήτων και διαφοράς, που είναι κατά βάση ουσιοκρατική και ατομικιστική. Και είναι, πράγματι, ένας τρόπος κατανόησης που μπορεί

of the constitution of identities and difference. It is essentially essentialist, and individualist. And it is indeed a mode of understanding which can itself be subject to analysis. As Walker has written:

Theories of international relations are more interesting as aspects of contemporary world politics that need to be explained than as explanations of contemporary world politics. ...They may be read as a characteristic discourse of the modern state and as a constitutive practice.²²

In this paper, in contrast to this partitioned view of space, there is an imagination of space and of places, and of the identity of places, regions, nations, ..., as precisely in part a product of interaction. Moreover this case is argued both in principle (as a useful way of conceptualising space) and as a matter of historical understanding. That is to say, it is both a theoretical proposition about how we might best imagine places and regions²³ and an argument that things were ever thus.

It is, for instance, not the case that places and nations existed in a state of self-enclosure until the current phase of globalisation broke down their previously sovereign borders. Eric Wolf in his book *Europe and the people without history*²⁴ convincingly argues the case for societies prior to 1492: there never were, he argues, any "cultural isolates". Even the most hallowed icons of the quintessential character of places have geographical "routes" which are far more widely flung than the geographical area for which they are said to stand: the iconic English church spire hails a religion born on the "West Bank" in Palestine; the "very English" cup of tea depended for its establishment on a colonialism which extended from Caribbean sugar slavery, through the East India Company, to opium wars in China. Given this way of looking at things, then, we are presented with a question for today: how shall we characterise the identity of the new "Europe"? Can we imagine it in a way which pays due recognition to how much "Europeanness" owes to long centuries of relations with a wider world beyond?

A brief recapitulation may be in order. The argument is that crucial to the conceptualisation of space/spatiality is the recognition of its essential relation to and constitution through coexisting difference(s) –

να αποτελέσει ο ίδιος αντικείμενο ανάλυσης. Όπως έγραψε ο Walker:

Οι θεωρίες των διεθνών σχέσεων είναι περισσότερο ενδιαφέρουσες ως όψεις της σύγχρονης παγκόσμιας πολιτικής που χρειάζεται να ερμηνευθούν παρά ως ερμηνεία της σύγχρονης παγκόσμιας πολιτικής..., μπορούν να διαβαστούν ως χαρακτηριστικός λόγος της σύγχρονης κατάστασης και ως πρακτική που τη συγκροτεί²².

Σε αντίθεση με αυτή την άποψη του διαχωρισμένου χώρου, προτείνω μια θεώρηση του χώρου και των τόπων, καθώς και της ταυτότητας των τόπων, των περιοχών και των εθνών, ως εν μέρει προϊόντα αλληλεπίδρασης. Αυτή τη θεώρηση την υποστηρίζω τόσο ως αρχή (ως χρήσιμο τρόπος αντίληψης του χώρου), όσο και ως ζήτημα ιστορικής κατανόησης. Είναι, δηλαδή, τόσο μια θεωρητική πρόταση για το πώς μπορούμε καλύτερα να “φανταστούμε” τους τόπους και τις περιοχές²³, όσο και ένα επιχείρημα για το ότι τα πράγματα ήταν ανέκαθεν έτσι.

Δεν ισχύει, για παράδειγμα, ότι τόποι και έθνη υπήρχαν σε κατάσταση αυτό-εγκλεισμού ώπου η σύγχρονη φάση της παγκοσμιοποίησης κατέρριψε τα πρώην ανεξάρτητα σύνορά τους. Ο Eric Wolf στο βιβλίο του: *Europe and the people without history* (Ευρώπη και οι άνθρωποι χωρίς ιστορία)²⁴ υποστηρίζει πειστικά ότι οι κοινωνίες πριν το 1492 δεν υπήρξαν ποτέ “πολιτιστικά απομονωμένες”. Ακόμα και οι πιο ιερές εικόνες για την πεμπτούσια του χαρακτήρα των τόπων έχουν γεωγραφικές “ρίζες”, οι οποίες εκτινάσσονται πολύ μακρύτερα από τη γεωγραφική περιοχή που θεωρητικά καταλαμβάνουν: το καμπαναριό-σήμα της αγγλικής εκκλησίας κατάγεται από μια θρησκεία που γεννήθηκε στη “Δυτική Όχθη” της Παλαιστίνης. Το “κατεξοχήν αγγλικό” φλιτζάνι τσάι βασίστηκε για την καθιέρωσή του σε μια αποικιοκρατία που εκτεινόταν από την σκλαβιά της ζάχαρης στην Καραϊβική, μέσα από την Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών, στους πολέμους του οπίου, στην Κίνα. Με έναν τέτοιο τρόπο θεώρησης των πραγμάτων, ερχόμαστε σήμερα αντιμέτωποι με ένα ερώτημα: πώς θα χαρακτηρίσουμε την ταυτότητα της νέας “Ευρώπης”; Μπορούμε να τη φανταστούμε με τρόπο που να αναγνωρίζει πόσα χρωστάει η Ευρώπη ως οντότητα σε σχέσεις αιώνων με έναν ευρύτερο, πέραν των ορίων της, κόσμο;

Μια σύντομη ανακεφαλαίωση ίσως είναι αναγκαία. Το επιχείρημα

multiplicity; of its enabling and incorporating the coexistence of relatively independent trajectories. It is a proposal for recognising space as the sphere of the meeting up, or not, of those trajectories – where they coexist, affect each other, fight. Space, then, is the product of the intricacies and complexities, the intertwining and the non-interlocking, of relations, from the unimaginably cosmic to the intimately tiny. Space, to repeat yet again, is the product of interrelations.

Moreover, as result of that, and already argued, space is always in the process of being made; it is always unfinished. There are always loose ends in space.

Now, all this leads to a further result. This relationality of space together with its openness means that space also always contains a degree of the unexpected, the unpredictable. As well as loose ends then, space also always contains an element of “chaos” (of the not already prescribed by the system). It is a “chaos” which results from those happenstance juxtapositions, those accidental separations, the often paradoxical character of geographical configurations in which, precisely, a number of distinct trajectories interweave and, sometimes, interact. Space, in other words, is inherently “disrupted”²⁵. Perhaps most startlingly of all, given hegemonic conceptualisations, space is not a surface.

Now, the reason for this recapitulation is to enable me to draw out two further points. The first point is simply to stress that this disruptedness of space is important. It distinguishes the argument being made here about interrelationality from, that which characterises the position of what one might call “New Age holism”. The latter is that way of envisioning the world as constructed through interrelations but where, in a sense, all the interrelations are already established: where everything is already connected to everything else. In this formulation there is the danger of ending up with a totalising closure, the claustrophobia of the closed system, the closed coherence where there is no opening for anything new. To move from the “individualist” view of space criticised earlier (space as a container for “things”) to this kind of relationality is to move straight through from the billiard-ball world of an essentialist Newtonianism to a closed holism which leaves no opening for an active politics.

This paper is not arguing for that move, therefore. Rather it is arguing for an open “system” (though the term itself may no longer be

είναι ότι αποφασιστική για την αντίληψη των εννοιών χώρος/χωρικότητα είναι η αναγνώριση της βασικής σχέσης τους και της συγκρότησής τους μέσα από συνυπάρχουσα(ες) διαφορά(ες) – πολλαπλότητα της ενδυνάμωσης και ενσωμάτωσής τους στη συνύπαρξη σχετικά ανεξάρτητων τροχιών. Είναι μια πρόταση για να αναγνωρίσουμε το χώρο ως τη σφαίρα της διασταύρωσης, ή όχι, αυτών των τροχιών – εκεί όπου συνυπάρχουν, αλληλοεπηρεάζονται, μάχονται. Ο χώρος, λοιπόν, είναι το προϊόν περιπλοκών και πολυπλοκοτήτων, της διαπλοκής και της μη-διαπλοκής, των σχέσεων, από το ασύλληπτα κοσμικό ως το στενά μικροσκοπικό. Ο χώρος – για να το επαναλάβουμε για πολλοστή φορά – είναι προϊόν αλληλοσυσχετίσεων.

Ως αποτέλεσμα, ο χώρος βρίσκεται πάντοτε “εν τω γίνεσθαι”, είναι πάντα ατελής. Υπάρχουν πάντα άκρα που δεν συναντώνται στο χώρο.

Τώρα, όλα αυτά μας οδηγούν σε ένα επιπλέον συμπέρασμα. Η σχετικότητα του χώρου μαζί με το άνοιγμά του σημαίνει ότι ο χώρος περιέχει πάντα ένα βαθμό απροσδόκητου, απρόβλεπτου. Εκτός λοιπόν από τα άκρα που δεν συναντώνται, ο χώρος περιλαμβάνει πάντα και ένα στοιχείο “χάους” (μη καθορισμένου από το σύστημα). Πρόκειται για ένα “χάος” που δημιουργείται από εκείνες τις τυχαίες αντιπαραθέσεις, εκείνους τους τυχαίους διαχωρισμούς, από τον συχνά παράδοξο χαρακτήρα των γεωγραφικών σχηματισμών με τον οποίο, κάποιες ξεχωριστές τροχιές συμπλέκονται, και, κάποιες φορές, αλληλεπιδρούν. Ο χώρος, με άλλα λόγια, είναι εγγενώς “διασπασμένος”²⁵. Ίσως, πάνω από όλα, δεδομένων των κυρίαρχων αντιλήψεων, ο χώρος δεν είναι επιφάνεια.

Ο λόγος, τώρα, που προχωρώ σε αυτή την ανακεφαλαίωση είναι για να μου δοθεί η δυνατότητα να σταθώ σε δύο ακόμα σημεία. Το πρώτο σημείο είναι απλά να τονίσω ότι αυτή η διάσπαση του χώρου είναι σημαντική. Διαφοροποιεί τη συζήτηση που έγινε εδώ για την αλληλοσυσχέτιση από εκείνη που χαρακτηρίζει αυτό που μπορεί να ονομαστεί “ολισμός της Νέας Εποχής”. Ο τελευταίος είναι εκείνος ο τρόπος να οραματίζεται κανείς τον κόσμο ως κατασκευασμένο μέσα από αλληλοσυσχετίσεις αλλά όπου, με μία έννοια, όλες οι αλληλοσυσχετίσεις είναι ήδη εδραιωμένες: καθετί συνδέεται ήδη με καθετί άλλο. Σε αυτή τη διατύπωση υπάρχει ο κίνδυνος να καταλήξουμε σε ένα ολοκληρωτικό κλείσιμο, στην κλειστοφοβία του κλειστού συστήματος, την κλειστή συνοχή όπου δεν υπάρχει άνοιγμα για οτιδήποτε καινούριο. Για να περάσουμε

appropriate) which contains existing, changing and future relations. It is a formation of potential. It contains, as an integral aspect, what has been called "the productiveness of incoherence"²⁶.

Moreover that productiveness of incoherence is key to the second point: a point which may indeed be sufficiently significant to warrant the status of "fourth proposition". This is that, precisely because it is the sphere of the potential juxtaposition of different narratives, of the potential forging of new relations, spatiality is also a source of the production of new trajectories, new stories. It is a source of the production of new spaces, new identities, new relations and differences.

(It is interesting, and significant, how the argument is constrained at this point by the non-availability of an adequate language.) The implication is, returning to the earlier ruminations about Bergson (and again in dispute with Bergson) that time needs space to get itself going. Time and space are born together. It really is imperative that we conceptualise the world in terms of time-space.

Over recent decades many geographers have argued for the re-prioritisation of the spatial. Maybe what is even more important is the ending of that radical separation between space and time, which in the social sciences we have left mainly unquestioned since at least the pronouncements of Kant.

There is, however, a serious question, which needs now to be raised, and addressed. Even if all the above is cheerfully accepted there is still the issue of why we should be imaging space in this way. There is one possible answer, which is increasingly popular these days, but of which I remain at least wary if not thoroughly unconvinced. This is the answer that "physics tells us so". One of the more amusing and puzzling aspects of much current writing under the sign of postmodernism is that on the one hand there is a deep suspicion of any form of claim to universal truths and yet, on the other hand, there is a liberal (and, I would argue, often lazy) recourse to references to the natural sciences. Quantum mechanics, chaos theory, fractals ... are frequently called upon to serve some (often rather unspecified) function in arguments which themselves are centrally concerned with the human world. Until we have had more serious debate about the status of these appeals they need to be

από την “ατομικιστική” άποψη του χώρου, την οποία σχολίασα κριτικά νωρίτερα (ο χώρος ως δοχείο για τα “πράγματα”) σε αυτού του είδους τη σχετικότητα, πρέπει να προχωρήσουμε απευθείας από το πεδίο του ουσιοκρατικού Νευτονισμού σε έναν κλειστό ολισμό που δεν αφήνει κανένα άνοιγμα για μια ενεργητική πολιτική.

Δεν υποστηρίζω όμως μια τέτοια κίνηση. Υποστηρίζω μάλλον ένα ανοικτό “σύστημα” (αν και ο ίδιος ο όρος μπορεί να μην είναι πλέον κατάλληλος) που εμπεριέχει υπαρκτές, μεταβλητές και μελλοντικές σχέσεις. Πρόκειται για διαμόρφωση του “ενδεχόμενου”. Εμπεριέχει, ως αναπόσπαστη άποψη αυτό που έχει ονομαστεί “παραγωγικότητα του ασυνάρτητου”²⁶.

Επιπλέον, αυτή η παραγωγικότητα του ασυνάρτητου είναι βασική για το δεύτερο σημείο, ένα σημείο που μπορεί πράγματι να είναι αρκετά σημαντικό για να υποστηρίξει την “τέταρτη πρόταση”: αφού η χωρικότητα είναι η σφαίρα της ενδεχόμενης αντιπαράθεσης διαφορετικών αφηγήσεων, της σφυρηλάτησης νέων σχέσεων, είναι επίσης πηγή παραγωγής νέων τροχιών, νέων ιστοριών. Είναι πηγή παραγωγής νέων χώρων, νέων ταυτοτήτων, νέων σχέσεων και διαφορών. (Είναι ενδιαφέρον και σημαντικό το πόσο περιορίζει την παραπάνω τοποθέτηση η έλλειψη μιας κατάλληλης γλώσσας). Συνεπώς, και για να επιστρέψουμε στους προηγούμενους στοχασμούς για τον Bergson (και ξανά διαφωνώντας μαζί του) ο χρόνος, για να υπάρχει, χρειάζεται χώρο. Χρόνος και χώρος δημιουργούνται από κοινού. Είναι πραγματικά αναγκαίο να αντιληφθούμε τον κόσμο με όρους χώρο-χρόνου.

Στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών πολλοί γεωγράφοι υποστήριξαν την επανα-προτεραιότητα του χωρικού. Ακόμα σημαντικότερο είναι ίσως το τέλος του ριζικού αυτού διαχωρισμού χώρου και χρόνου, τον οποίο, στις κοινωνικές επιστήμες, τουλάχιστον από την εποχή των διατυπώσεων του Καντ, θεωρούμε αδιαμφισβήτητο.

Υπάρχει, ωστόσο, ένα σοβαρό ερώτημα, που πρέπει τώρα να θέσουμε και να αντιμετωπίσουμε. Ακόμα και αν όλα τα παραπάνω γίνονται ευχάριστα αποδεκτά, υπάρχει ακόμα το ζήτημα του γιατί πρέπει να αντιληφθούμε τον χώρο με αυτό τον τρόπο. Υπάρχει μια πιθανή απάντηση, η οποία γίνεται ολοένα και περισσότερο δημοφιλής στις μέρες μας, αλλά απέναντι στην οποία παραμένω τουλάχιστον επιφυλακτική, αν όχι εντελώς

treated with – at least – great care. Physicists argue amongst themselves at least as much as we do. It is not clear why “hard” sciences (so-called) should be treated as a source of unimpeachable truth by those working in the field commonly called “social”²⁷. So, in spite of my earlier references to Newtonianism, this is not the realm to which I intend to refer in justification of the propositions of this paper.

That kind of invocation of “physics”, of course, evidences a need to have recourse to a notion of eternal, objective truth. It is not that kind of strategy that I wish to deploy here. Rather, I wish to argue for this approach to the conceptualisation of space on a rather different basis: that particular understandings (for instance of space) become appropriate in specific moments of space-time and from particular (political) perspectives. Old ways of thinking can run into the ground, can become blockages to thought and action can indeed be actively mobilised as blockages to change. On this ground, the reason for advancing this particular way of conceptualising space is not because of any claim to its eternal or objective truth or correctness. Rather, it is on the basis that it refuses the reactionary entrapments of previously hegemonic formulations and opens up the ground for new questions which – politically – I would argue need urgently to be posed. The final section of this address, therefore, takes up four ways, in which I believe this to be the case: how the world which we face in the approach to the new millenium demands of us new geographical imaginations.

The first of these is very general, and very briefly stated. It is simply that this approach opens space/spatiality up to politics in a new way. Indeed it enables it to be made integral to the political. Space is no longer the realm of the dead (Bergson, the structuralists), not merely a cross-section through time, nor a dimension whose specificity is persistently occluded by being read in terms of temporality (many current versions of “globalisation”). Rather, space is now rendered as part (a necessary part) of the generation, the production, of the new. In other words the issue here is not to stress only the production of space but space itself as integral to the production of society. Indeed, the argument is that if we want time (the future) to be open (as Bergson did and as so many are now arguing) then we need to conceptualise space in this way, as also itself thoroughly open and active.

αρνητική. Αυτή είναι η απάντηση: “γιατί έτσι λέει η φυσική”. Μια από τις θέσεις που διασκεδάζουν και προκαλούν σύγχυση είναι η άποψη που εκφράζεται σε πολλά από τα σύγχρονα συγγράμματα με τη σφραγίδα του μεταμοντερνισμού, πως από τη μια πλευρά υπάρχει βαθιά δυσπιστία απέναντι σε κάθε μορφής οικουμενική αλήθεια και ακόμα, από την άλλη, υπάρχει μια ελεύθερη (και, θα έλεγα, συχνά χαλαρή) προσφυγή σε αναφορές στις φυσικές επιστήμες. Η κβαντομηχανική, η θεωρία του χάους, τα φράκταλς..., πολλοί τα επικαλούνται συχνά για να επιτελέσουν κάποια (πολλές φορές απροσδιόριστη) λειτουργία σε ζητήματα που αυτά καθαυτά αναφέρονται στον ανθρώπινο κόσμο. Όσπου να φτάσουμε να έχουμε μια πιο σοβαρή συζήτηση για την υπόσταση μιας τέτοιας προσφυγής, θα πρέπει να τις αντιμετωπίζουμε τουλάχιστον με ιδιαίτερη προσοχή. Οι φυσικοί τις αμφισβητούν όσο τουλάχιστον κι εμείς. Δεν είναι ξεκάθαρο γιατί οι (αποκαλούμενες) “σκληρές” επιστήμες θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως αναμφισβήτητη αλήθεια στον τομέα που αποκαλείται ευρέως “κοινωνικός”²⁷. Έτσι, άσχετα με τις προηγούμενες αναφορές μου στον Νευτονισμό, αυτή δεν είναι η περιοχή στην οποία επιθυμώ να αναφερθώ για να στηρίξω τις προτάσεις μου.

Αυτού του είδους η επίκληση της “φυσικής” αναδεικνύει την ανάγκη προσφυγής σε μιαν έννοια της αιώνιας, αντικειμενικής αλήθειας. Δεν είναι αυτού του είδους η στρατηγική που επιθυμώ να αναπτύξω εδώ. Θα ήθελα, μάλλον, να επιχειρηματολογήσω για την προσέγγιση του χώρου σε μια μάλλον διαφορετική βάση: ότι οι συγκεκριμένες κατανοήσεις (για παράδειγμα του χώρου) γίνονται κατάλληλες σε συγκεκριμένες στιγμές χώρο-χρόνου και από συγκεκριμένες (πολιτικές) προοπτικές. Οι παλιοί τρόποι σκέψης μπορεί να καταρρεύσουν, ή να γίνουν φραγμοί στη σκέψη και την πράξη, ή να κινητοποιηθούν ενεργά ως εμπόδια στην αλλαγή. Συνεπώς, ο λόγος για να προωθήσουμε αυτό τον συγκεκριμένο τρόπο αντίληψης του χώρου δεν έχει να κάνει με την αιώνια ή αντικειμενική αλήθεια του ή με την ορθότητά του. Έγκειται, μάλλον, στο ότι αρνείται τις αντιδραστικές παγιδεύσεις των προηγούμενων κυρίαρχων διατυπώσεων και ανοίγει το έδαφος για νέα ερωτήματα τα οποία – πολιτικά – θα έλεγα πρέπει, επείγοντως, να τεθούν. Το τελευταίο, επομένως, μέρος αυτής της ομιλίας εξηγεί τέσσερις τρόπους με τους οποίους μπορεί να γίνει αυτό: πώς ο κόσμος τον οποίο αντικρίζουμε, ενώ πλησιάζουμε στη νέα χιλιετία, απαιτεί από μας μια νέα γεωγραφική φαντασία.

The second reason for arguing for thinking of space in this way is more specific and relates to the particular question of conceptualising space in terms of relations. There are, I believe, very many routes into arguing for the significance of this approach, many of them put forward in recent years by those in queer studies, feminism and postcolonial studies. Rather than repeat their arguments I shall take an issue more particular to geography: the issue of identity, but in this case the issue particularly of the identity of place.²⁸ In this context, "place" can refer to locality, region, nation state, a newly-emerging entity such as "European Union", or any other such geographical entity. Such "objects" have always been central to geographical thought, and there has been debate about how best to define them. (Though, I have to say, much of that debate was more concerned with technical definition than with conceptualisation: it was often assumed that the task was to draw a line around a space, and that the problem was simply where to draw it.)

For me personally, the dramatic events of 1989 brought to a head a number of doubts, which had been stirring in me over the years. That year saw, across Eurasia, the emergence to new heights of a series of nationalisms, of local parochialisms, of mutual antipathies between ethnicities which often defined themselves in geographical terms (and therefore claimed a geographical base). It was from this period that terms such as "ethnic cleansing" began again to have currency on our continent. There was bloody violence in defence of local specificity. (And it continues to this day, in many parts of the world). For me this generated an internal conflict. On the one hand I absolutely rejected the claims to local exclusivity and the terms on which they were being made. On the other hand I absolutely did not want to give up on the ability to appreciate local difference (it is one of the reasons I became, and remain, a geographer).

My response was to set about trying to re-imagine place (or, more generally, geographical specificity) in a way which was (i) not bounded (ii) not defined in terms of exclusivity (iii) not defined in terms of counterposition between an inside and an outside, and (iv) not dependent upon false notions of an internally-generated authenticity. It meant, in other words, precisely rejecting that conceptualisation in terms of Newtonian essentialism, which I mentioned earlier. This way of concep-

Ο πρώτος από αυτούς διατυπώνεται πολύ γενικά και πολύ σύντομα. Είναι, απλά, ότι αυτή η προσέγγιση ανοίγει την έννοια χώρος/χωρικήτητα στο πολιτικό πεδίο με ένα νέο τρόπο. Της παρέχει πράγματι τη δυνατότητα να γίνει αναπόσπαστο κομμάτι της πολιτικής. Ο χώρος δεν είναι πλέον η περιοχή του νεκρού (όπως για τον Bergson και τους στρουκτουραλιστές), ούτε απλώς μια τομή στον χρόνο, ούτε μια διάσταση της οποίας η ιδιαιτερότητα συνεχώς παρεμποδίζεται, καθώς ερμηνεύεται με όρους χρονικότητας (όπως σε πολλές σύγχρονες εκδοχές της “παγκοσμιοποίησης”). Αντί αυτών, ο χώρος αποδίδεται τώρα ως μέρος (αναγκαίο μέρος) της δημιουργίας, της παραγωγής, του καινούριου. Με άλλα λόγια, το ζήτημα εδώ δεν είναι να τονίσουμε την παραγωγή του χώρου αλλά τον ίδιο τον χώρο ως αναπόσπαστο κομμάτι στην παραγωγή κοινωνίας. Πράγματι, το επιχείρημα είναι ότι, αν θέλουμε ο χρόνος (το μέλλον) να είναι ανοικτός (όπως το θέλησε ο Bergson και όπως πολλοί σήμερα υποστηρίζουν) τότε πρέπει να αντιληφθούμε τον χώρο με αυτό τον τρόπο, ως επίσης ανοικτό και ενεργό.

Ο δεύτερος λόγος για τον οποίο υποστηρίζω ότι πρέπει να σκεφτόμαστε το χώρο με αυτό τον τρόπο είναι πιο συγκεκριμένος και σχετίζεται με το ζήτημα του να αντιληφθούμε το χώρο σε συνάρτηση με τις σχέσεις. Υπάρχουν, πιστεύω, πολλοί τρόποι για να υποστηρίξω τη σημασία μιας τέτοιας προσέγγισης. Πολλοί από αυτούς προτάθηκαν τα τελευταία χρόνια στο πλαίσιο της queer theory, του φεμινισμού και των μετα-αποικιοκρατικών σπουδών. Αντί να επαναλάβω τις θέσεις τους, θα ασχοληθώ με ένα πιο συναφές με τη γεωγραφία ζήτημα: το ζήτημα της ταυτότητας, αλλά συγκεκριμένα της ταυτότητας του τόπου²⁸. Σ’ αυτό το πλαίσιο, ο “τόπος” μπορεί να αναφέρεται στην τοποθεσία, την περιοχή, το κράτος, σε μια νεοσύστατη ενότητα, όπως η “Ευρωπαϊκή Ένωση”, ή σε οποιαδήποτε γεωγραφική οντότητα. Τέτοια “αντικείμενα” υπήρξαν πάντοτε κεντρικά στη γεωγραφική σκέψη και υπάρχει μεγάλη συζήτηση για το πώς μπορούμε καλύτερα να τα ορίσουμε. (Αν και, πρέπει να πω, πως μεγάλο μέρος αυτής της συζήτησης εξαντλήθηκε στον τεχνικό ορισμό και όχι στην εννοιολογική σύλληψη: συχνά θεωρήθηκε πως το ζήτημα ήταν να τραβηχτεί μια διαχωριστική γραμμή γύρω από ένα χώρο, και πως το πρόβλημα ήταν απλώς το πού να τραβηχτεί).

Για μένα προσωπικά, τα δραματικά γεγονότα του 1989 κορύφωσαν αμφιβολίες, που προϋπήρχαν στη σκέψη μου. Εκείνη τη χρονιά, σ’

tualising spatiality had become a blockage to thinking our way past the confrontation of geographical essentialisms. Instead of that, it meant beginning to argue for an understanding of the identity of place as constructed through relations with elsewhere: "a global sense of place"²⁹. It is this kind of approach, I believe, which may enable us to argue for a political position which allows both the appreciation of local specificity and the firm maintenance of an internationalist stance.

Thirdly, conceptualising "identity" in this way – both identity in general and geographical specificity more particularly – enables new questions to be raised and new arguments made about the forms of possible politics. As intimated earlier, I believe our age demands what might be called "a relational politics". That is, not a politics of preconstituted identities (not an "identity politics" as in the USA) but a politics of exposing the maps of power through which identities are constructed. There is of course, a real (and I believe reactionary) politics, which depends precisely upon suppressing the recognition of the cartographies of power upon which identity-construction, is necessarily based: so simple recognition is a step forward. Simple recognition alone, however, is not enough. As argued earlier, the proposition that "we are all related" is insufficient. For all those relations are actively made (and some of them may never be made), and the fact that they are made (they are integrally social practices) in turn implies that they are full of social power. So, politically, what we have to do is recognise also the form of those relationships, their inevitable content of social power, the relations of dominance and subordination, which they may entail, or (more Positively) the enabling potential to which they may give rise.

Such a politics would, in other words, rather than claiming rights for a rapidly multiplying set of pre-constituted identities, take responsibility for, and – where appropriate – challenge, the form of the relationships through which those identities are formed – and indeed in which we are individually and collectively positioned and through which society more generally is constituted.

Fourthly and finally, this in turn connects with a further way in which we might think about politics. It has already been argued that many "modernist" approaches to politics (whether liberal-progressive or Marxist) imagine the world very much in terms of historical sequences. This

ολόκληρη την Ευρασία, έφτασε σε νέα ύψη μια σειρά εθνικισμών, τοπικισμών, αμοιβαίων αντιπαθειών μεταξύ των εθνοτήτων που συχνά αυτό-ορίζονταν με γεωγραφικούς όρους (και αξίωναν συνεπώς μια γεωγραφική βάση). Από εκείνη την περίοδο όροι όπως “εθνοκάθαρση” άρχισαν ξανά να κυκλοφορούν στην ήπειρό μας. Ασκήθηκε αιματηρή βία για την “προστασία” της τοπικής ιδιαιτερότητας (και συνεχίζει ως σήμερα σε πολλά μέρη του κόσμου). Όλα αυτά με οδήγησαν σε μια εσωτερική σύγκρουση. Από τη μία πλευρά απέρριψα εντελώς τις αξιώσεις για τοπική αποκλειστικότητα και τους όρους με τους οποίους δημιουργούνταν. Από την άλλη, δεν ήθελα καθόλου να απέχω από την ικανότητα να εκτιμώ την τοπική διαφορά (είναι ένας από τους λόγους που έγινα και παραμένω γεωγράφος).

Η αντίδρασή μου ήταν να ξεκινήσω να φανταστώ ξανά τον τόπο (ή, γενικότερα, τη γεωγραφική ιδιαιτερότητα) μ’ έναν τρόπο που ήταν: (i) μη κλειστός (ii) μη ορισμένος με όρους αποκλειστικότητας (iii) μη ορισμένος με όρους αντιπαράθεσης μεταξύ ενός μέσα και ενός έξω, και (iv) μη βασισμένος σε εσφαλμένες αντιλήψεις μιας εσωτερικής αυθεντικότητας. Σκόπευε, με άλλα λόγια, να απορρίψει, ακριβώς, την αντίληψη του χώρου/χωρικότητας σε σχέση με τη Νευτωνική ουσιοκρατία, την οποία ανέφερα πρωτύτερα. Αυτός ο τρόπος να αντιληφθεί κανείς τον χώρο έγινε εμπόδιο να σκεπτόμαστε πέρα από την αντιπαράθεση των γεωγραφικών ουσιοκρατιών. Αντί γι’ αυτό, ήθελα να ξεκινήσω να υποστηρίξω μια κατανόηση της ταυτότητας του τόπου ως διαμορφωμένης μέσω σχέσεων με άλλους τόπους: “η παγκοσμιότητα του τοπικού”²⁹. Αυτός ο τρόπος προσέγγισης μπορεί να μας δώσει, πιστεύω, τη δυνατότητα να υποστηρίξουμε μια πολιτική θέση που επιτρέπει τόσο την εκτίμηση της τοπικής ιδιαιτερότητας όσο και τη στέρηση διατήρησης μιας διεθνιστικής στάσης.

Τρίτον, η αντίληψη της “ταυτότητας” με αυτόν τον τρόπο – τόσο της ταυτότητας γενικά όσο και της γεωγραφικής ιδιαιτερότητας πιο συγκεκριμένα – επιτρέπει να τεθούν νέα ερωτήματα και να διατυπωθούν νέα επιχειρήματα για τις μορφές της πιθανής πολιτικής. Όπως άφησα να εννοηθεί πρωτύτερα, πιστεύω πως η εποχή μας απαιτεί αυτό που μπορούμε να αποκαλέσουμε “σχετική πολιτική”. Δεν πρόκειται για μια πολιτική ταυτοτήτων διαμορφωμένων εκ των προτέρων (όχι μια “πολιτική ταυτοτήτων” όπως στις Η.Π.Α), αλλά για μια πολιτική που αποκαλύπτει τους χάρτες εξουσίας μέσω των οποίων κατασκευάζονται οι ταυτότητες.

has two highly significant effects. On the one hand it means that the future is in principle already known, its broad outlines already sketched-in in the terms of the grand narrative. There was, of course, a persistent ambiguity about this, as we continued to take political actions while “knowing” that the future was foretold. (It was one of the ambiguities which provoked what came to be known as “the structure/agency debate”, and it was also part of the foundation of the dualistic problems of structuralism.) What is (must be?) now on the agenda is a fuller appreciation of the fact that the future is genuinely open. On the other hand that modernist organisation of the world into a single grand narrative suppressed the existence of real difference. If there is only one narrative, one future towards which we are all marching (in the way in which we imagine the world) then we have suppressed the genuine and potential multiplicities of the spatial. The single linear history organises space into temporal sequence. A refusal to temporalise space, therefore, both opens up our stories to multiplicity and recognises that the future is not already written; that it is, to some small extent at least, within of course the constraints of circumstances not of our own choosing, ours to make.

Υπάρχει, φυσικά, μια πραγματική (και, πιστεύω, αντιδραστική) πολιτική, η οποία βασίζεται ακριβώς στην αποσιώπηση των χαρτογραφιών εξουσίας πάνω στις οποίες στηρίζεται αναγκαστικά η κατασκευή ταυτότητας: μια τόσο απλή αναγνώριση είναι ένα βήμα μπροστά. Ωστόσο, η απλή αναγνώριση δεν είναι αρκετή. Όπως υποστήριξα προηγουμένως, η πρόταση ότι “είμαστε όλοι συνδεδεμένοι” είναι ανεπαρκής. Γιατί όλες αυτές οι σχέσεις είναι ενεργά κατασκευασμένες (και κάποιες από αυτές ίσως να μη υλοποιηθούν ποτέ), και το γεγονός ότι κατασκευάζονται (είναι ολοκληρωτικά κοινωνικές πρακτικές) υποδηλώνει με τη σειρά του ότι είναι γεμάτες κοινωνική δύναμη. Έτσι, σε πολιτικό επίπεδο, αυτό που έχουμε να κάνουμε, είναι να αναγνωρίσουμε επίσης τη μορφή αυτών των σχέσεων, το αναπόφευκτο περιεχόμενο κοινωνικής δύναμης, τις σχέσεις κυριαρχίας και υποτέλειας που μπορεί να συνεπάγονται, ή (πιο θετικά) τις δυνατότητες που μπορεί να ανοίγουν.

Με άλλα λόγια, μια τέτοια πολιτική, αντί να αξιώνει δικαιώματα για ένα ραγδαία πολλαπλασιαζόμενο σύνολο προκαθορισμένων ταυτοτήτων, θα αναλαμβάνει ευθύνη, και – όπου μπορεί να γίνει – θα αμφισβητεί τη μορφή των σχέσεων μέσα από τις οποίες διαμορφώνονται αυτές οι ταυτότητες – και στις οποίες είμαστε, πράγματι, ατομικά και συλλογικά τοποθετημένοι, και μέσω των οποίων συγκροτείται, γενικότερα, η κοινωνία.

Τέταρτον και τελευταίο, αυτό, με τη σειρά του, συνδέεται με έναν επιπλέον τρόπο με τον οποίον μπορούμε να σκεφτόμαστε την πολιτική. Έχει υποστηριχθεί ήδη πως πολλές “νεωτερικές” προσεγγίσεις στην πολιτική (φιλελεύθερες, προοδευτικές ή μαρξιστικές) κατανοούν τον κόσμο, ως επί το πλείστον, με όρους ιστορικών διαδοχών. Αυτό έχει δυο ιδιαίτερα σημαντικά αποτελέσματα. Από τη μία πλευρά υπονοεί ότι το μέλλον είναι ήδη γνωστό, οι γενικές γραμμές του ήδη σχεδιασμένες με τους όρους της μεγάλης αφήγησης. Υπήρξε, φυσικά, μια επίμονη αμφισημία πάνω σ’ αυτό, καθώς συνεχίζαμε να αναλαμβάνουμε πολιτική δράση, ενώ γνωρίζαμε ότι το μέλλον ήταν προδιαγεγραμμένο. (Ήταν μια από τις αμφιβολίες που προκάλεσε αυτό που έγινε γνωστό ως “διαμάχη δομής/δράσης”, και αποτέλεσε επίσης μέρος των προβλημάτων των δυιστικών σχημάτων του στρουκτουραλισμού). Αυτό που είναι (πρέπει να μπει;) τώρα στην ημερήσια διάταξη είναι μια πληρέστερη εκτίμηση του γεγονότος ότι το μέλλον είναι αληθινά ανοικτό. Από την άλλη πλευρά, η

νεωτερική οργάνωση του κόσμου σε μια μόνη, μεγάλη αφήγηση, εμπόδισε την ύπαρξη της πραγματικής διαφοράς. Αν υπάρχει μόνο μια αφήγηση, ένα μέλλον προς το οποίο προελαύνουμε όλοι (με τον τρόπο που φανταζόμαστε τον κόσμο), τότε έχουμε καταπνίξει τις αληθινές και πιθανές πολλαπλότητες του χωρικού. Η μία, γραμμική ιστορία οργανώνει τον χώρο σε χρονική διαδοχή. Συνεπώς, η άρνηση να χρονοποιήσουμε τον χώρο, όχι μόνο ανοίγει τις ιστορίες μας στην πολλαπλότητα, αλλά και αναγνωρίζει ότι το μέλλον δεν είναι ήδη γραμμένο. Πως, σε ένα μικρό τουλάχιστον βαθμό, μέσα φυσικά στα όρια περιορισμών που δεν επιλέγουμε εμείς, μπορούμε να το διαμορφώσουμε εμείς οι ίδιοι.

σημειώσεις

1. Θα χρησιμοποιώ στο άρθρο τους συγκεκριμένους όρους εναλλακτικά.
2. Lawrence Grossberg: "The space of culture, the power of space", Iain Chambers και Lidia Curti (eds) *The post-colonial question: common skies divided horizons*, Λονδίνο, Routledge, 1996), σελ 169-188, απόσπασμα από σελ. 171.
3. Υπάρχουν, επίσης, σχέσεις με τις φυσικές επιστήμες οι οποίες όμως αναφέρονται εδώ επιγραμματικά. (για μια λεπτομερή, αν και προεισαγωγική, έρευνα, βλ. Doreen Massey, "Physical geography / Human Geography thinking: about space-time".
4. Doreen Massey, "Imagining globalisation power-geometries of space-time", Avtar Brah, Mary Hickman Mac an Ghail (eds). *Future worlds migration, environment and globalization* (Basingtoke Macmillan, 1999). Ανατυπωμένο στον παρόντα τόμο, σελ. 9-23.
5. Αυτό το πρώτο μέρος της μελέτης αναφέρεται: στο "Spaces of politics" από το *Human geography today* των Doreen Massey, John Allen και Philip Sarre (Οξφόρδη, Polity Press, 1999).
6. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι δεν καθορίζω εκείνες τις "αλληλοσυσχετίσεις" ως συγκεκριμένα "κοινωνικές". Στην ουσία, έχω κυρίως στο μυαλό μου τον "κοινωνικό χώρο" σ' αυτό το πλαίσιο. Θα ήταν ατυχές, ωστόσο, και άσκοπο να περιορίσω την έννοια στο συνήθη ορισμό του κοινωνικού, εννοώντας το "σχετιζόμενο με ανθρώπους"

notes

1. I shall in the context of this article use these terms interchangeably.
2. Lawrence Grossberg, "The space of culture, the power of space", in Iain Chambers and Lidia Curti (eds.) *The post-colonial question: common skies divided horizons* (London: Routledge, 1996) pp. 169-188; quotation from p. 171.
3. There are connections also to the natural sciences but these are mentioned only briefly here (for a detailed, if preliminary, exploration see Doreen Massey, "Physical geography/ Human geography: thinking about space-time", mimeo).
4. Doreen Massey, "Imagining globalisation: power-geometries of space-time", in Avtar Brah, Mary Hickman and Mac an Ghaill (eds.) *Future worlds: migration, environment and globalization* (Basingstoke: Macmillan, 1999). Reprinted in this volume, pp.9-23.
5. This first part of the paper draws on "Spaces of politics", in Doreen Massey, John Allen and Philip Sarre, *Human geography today* (Oxford: Polity Press, 1999).
6. It might be noted that I do not here specify those "interrelations" as specifically "social". In fact, it is "social space" which I do primarily have in mind in this context. It would be unfortunate, however, unnecessarily to limit the concept to our usual definition of social, meaning "human-related" (this point refers back to footnote 3). On wider potential meanings of "social", in which it can embrace interrelation more generally see Barbara Adam,

- (αυτό το σημείο παραπέμπει στην υποσημείωση 3). Για ευρύτερες ενδεχόμενες σημασίες του “κοινωνικού”, στις οποίες αυτό μπορεί να περικλείει την αλληλοσυσχέτιση γενικότερα, βλ. Barbara Adam: *Time and social theory* (Οξφόρδη, Polity Press, 1990) και ειδικότερα τα άρθρα των Mead και Luhman στο βιβλίο αυτό.
7. βλ. Doreen Massey: “Thinking radical democracy spatially”, *Environment and Planning D: Society & Space* 13 (1995) σελ. 283-288.
 8. βλ. συγκεκριμένα το έργο της: *The Return of the political* (Λονδίνο: Verso, 1993) και “Post-Marxism: democracy and identity”, *Environment and Planning D: Society & Space* 13 (1995) σελ. 259-265.
 9. βλ. συγκεκριμένα το έργο του Ernesto Laclau: *New reflections on the revolution of our time* (Λονδίνο: Verso, 1990).
 10. Gilles Deleuze και Felix Guattari: *A thousand plateaus: capitalism and schizophrenia*, (αγγλική μετάφραση: The Athlone Press, 1984).
 11. Για παράδειγμα William Haver: “Queer research, or, how to practice invention to the brink of intelligibility” στο Sue Golding (ed) *The eight technologies of otherness* (Λονδίνο: Routledge, 1997) σελ. 277-292.
 12. Υπάρχει μια σχέση εδώ με την πρώτη πρόταση. Για πολλούς αντι-ουσιοκράτες, η πραγματική σπουδαιότητα της θέσης τους (αυτή που αμφισβητεί την ουσιοκρατική - με την έννοια του αμετάβλητου - φύση των ταυτοτήτων) είναι ότι αφήνει ανοικτή την πιθανότητα της αλλαγής. Ωστόσο, όπως ήδη υπονοήθηκε, και όπως θα φανεί καλύτερα αργότερα, μόνο η σχετική κατασκευή εγγυάται πραγματικά την πιθανότητα της αλλαγής όταν η ιδέα των “σχέσεων” δεν περιορίζεται σε εκείνη ενός κλειστού συστήματος.
 13. Αυτή η χωρίς πολλή σκέψη χρήση της έννοιας του χώρου είναι, φυσικά, κάτι το οποίο ο Henri Lefebvre υπογραμμίζει ήδη από την αρχή του έργου του: *The production of space* (αγγλική μετάφραση: Οξφόρδη, Blackwell, 1991).
 14. βλ. συγκεκριμένα τα έργα του: *Time and free will* και *Matter and memory*.
 15. βλ. Massey: “Physical geography/Human geography”, ό.π..
 16. Adam: *Time and social theory*, ό.π., σελ. 24.
 17. βλ. επίσης Peter Osborne: *The politics of time modernity and avant-garde* (Λονδίνο: Verso, 1995).
 18. Michel de Certeau: *The practice of everyday life* (Barkeley, The University of California Press, 1984) σελ. 89.
 19. βλ. Massey: *Imagining Globalisation*, ό.π..
 20. βλ. Johannes Fabian: *Time and the other: how anthropology makes its object* (Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 1983).
 21. Akhil Gupta και James Ferguson: *Beyond “culture”: space, identity and the politics of difference*, *Cultural Anthropology* 7 (1992) σελ. 6-23, απόσπασμα από σελ. 6.
 22. R.B.J. Walker: *Inside / outside: international relations as political theory*, (Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1993), απόσπασμα από σελ. 6.
 23. βλ. John Allen, Doreen Massey και Allan Cochrane: *Rethinking the region*. (Λονδίνο: Routledge, 1998).
 24. Eric Wolf: *Europe and the people without history* (Λονδίνο: University of California Press, 1982).
 25. βλ. Doreen Massey: “Spatial disruptions” στο Golding (ed) *The eight technologies*, ό.π., σελ. 218-225.
 26. Y. Levin: “Dismantling the spectacle the cinema of Guy Debord” στο Elizabeth Sussmann (ed.) *On the passage of a few people through a rather brief moment in time:*

- Time and social theory* (Oxford: Polity Press, 1990); and particularly therein the discussions of Mead, and of Luhmann.
7. See Doreen Massey, "Thinking radical democracy Spatially", *Environment and Planning D: Society & Space* 13 (1995) pp. 283-288.
 8. See especially her *The return of the political* (London: Verso, 1993) and "Post-Marxism: democracy and identity", *Environment and Planning D: Society & Space* 13 (1995) pp. 259-265.
 9. See especially Ernesto Laclau, *New reflections on the revolution of our time* (London: Verso, 1990).
 10. Gilles Deleuze and Felix Guattari, *A thousand plateaus: capitalism and schizophrenia* (English translation; The Athlone Press, 1984)
 11. For instance William Haver, "Queer research; or, how to practise invention to the brink of intelligibility", in Sue Golding (ed.) *The eight technologies of otherness* (London: Routledge, 1997) pp. 277-292.
 12. There is a link here back to the first proposition. For many anti-essentialists, the real importance of their position (that of challenging the essential - in the sense of unchanging - nature of identities) is that, precisely, it holds open the possibility of change. As already intimated however, and as will emerge even more explicitly later, relational construction only really guarantees the possibility of change when the notion of "relations" is not confined to that of a closed system.
 13. This unexamined nature of the mobilisation of the concept of space is, of course, something to which Henri Lefebvre points in the opening arguments of his *The production of space* (English translation; Oxford: Blackwell, 1991).
 14. See particularly his works: *Time and free will*, and *Matter and memory*.
 15. See Massey, "Physical geography / Human geography" op. cit.
 16. Adam, *Time and social theory* op. cit., p. 24.
 17. See also on this, Peter Osborne, *The politics of time: modernity and avant-garde* (London: Verso, 1995).
 18. Michel de Certeau, *The practice of everyday life* (Berkeley: The University of California Press, 1984) p. 89
 19. See Massey, *Imaging Globalisation* op. cit.
 20. See Johannes Fabian, *Time and the other*, how anthropology makes its object (New York: Columbia University Press, 1983).
 21. Akhil Gupta and James Ferguson, "Beyond "culture": space, identity, and the politics of difference", *Cultural Anthropology* 7 (1992) pp. 6-23; quotation from p.6.
 22. R.B.J. Walker, *Inside / outside: international relations as political theory* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993); quotation from p.6.
 23. See John Allen, Doreen Massey and Allan Cochrane, *Rethinking the region* (London: Routledge, 1998).
 24. Eric Wolf, *Europe and the people without history* (London: University of California Press, 1982).
 25. See Doreen Massey, "Spatial disruptions", in Golding (ed.) *The eight technologies* op. cit., pp. 218-225.
 26. Y. Levin, "Dismantling the spectacle: the cinema of Guy Debord", in Elizabeth Sussmann (ed.) *On the passage of a few people through a rather brief moment in time: the Situationist International 1957-1972* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1989) pp. 72-123
 27. Massey, "Physical geography / Human geography" op. cit.

- the Situationist International 1957-1972* (Κέμπριτζ, Mass: MIT Press, 1989) σελ. 72-123.
27. Massey: "Physical geography / Human geography" ό.π..
28. Αυτό το θέμα έχει αναλυθεί εκτενέστερα στο έργο Doreen Massey: "*Identity*": *some parallels between feminist debate and the identity of place*, *Berichte zur deutschen landeskunde* 72 (1998), σελ 53-59, το οποίο αναλύει επίσης τη σχέση ανάμεσα στις αντιλήψεις των διαφορετικών ειδών ταυτότητας (φύλο, τόπος, έθνος, κ.λ.π.)
29. Doreen Massey: "A global sense of place", *Marxism Today*, Ιούνιος 1991, σελ 24-29, Επανατύπωση στο Doreen Massey: *Space, place and gender* (Οξφόρδη: Polity Press, 1994), σελ. 146 - 156, και σε ελληνική μετάφραση: Ντορήν Μάσσεϋ "Η παγκοσμιότητα του τοπικού", Νέα Οικολογία, Δεκ. 1995, σελ. 56-61

28. This argument has been written up at greater length in Doreen Massey "*Identity*": *some parallels between feminist debate and the identity of place*, *Berichte zur deutschen I* *andeskunde* 72 (1998) pp. 53-59, which also explores the relationship between the conceptualisations of different kinds of identity (gender, place, ethnic, etc.)
29. Doreen Massey, "A global sense of place", *Marxism Today*, June 1991, pp. 24-29. Reprinted in Doreen Massey, *Space, place and gender* (Oxford: Polity Press, 1994) pp. 146-156.

Παπασωτηρίου
ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ISBN 960-75-10-79-8